

ПЕРЕПРАВА

МАР
ЕГАР

Э-170.10

72156

ДВО
А I

T

Э-170,1 н.

[Эгарт]

МАРК ЕГАРТ

34
ПРОВЕРЕНО

ПЕРЕПРАВА

АЛТАЙСЬКІ НАРИСИ

З РОСІЙСЬКОЇ ПЕРЕКЛАВ О. КЛИМЕНКО

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА Х.Д.У.
ІНВ. № 2126

98

Проверено
ЦНБ 1939

ПРОВЕРЕНО
ЦНБ 1945

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1932 КИЇВ

58

1933

№ вид. 2928

Редактор *Кліменко*.

Техкер *М. Гулак*

Коректор *Д. Левченко*

Здано до друку 9/III — 32 р.

Підписано до друку 27/IV — 32 р.

Обкладинка худ. *Мищенко*

Папір ф. 72 × 110 — 53 кгр. 14269 арк. 1 арк. 143360 літер.

ВІД АВТОРА

Незаймана тиша. Чисті снігові верховини, прозорі озера, вузькі стежки в тайзі. Несамовиті «ками» з шаленим вигримом їх бубнів, тельбухи допіру зарізаніх коней, жертов кривавому божищеві, і «первісна», «проста» людина...

Умер цей екзотичний Алтай. Автор гадає навіть, що такого Алтаю справді ніколи не було. Його вигадали письменники, що, шукаючи надзвичайного, їхали до «чудесної гірської країни».

Автор знає, що йому пощастило побачити дуже невеличку частину справжнього алтайського життя. Він, певне, не уник і багатьох помилок своїх попередників, але те, що він побачив, зовсім не скидається на те, що він вчитав про цю країну з книг.

Найбільше цікавило автора розпізнати ті сили, що перетворюють країну, рухають її вперед, показати ті труднощі, що їх доводиться тут перемагати. Тому автор дбав насамперед про те, щоб зрозуміти й уявити собі розміщення класових сил. Його цікавили конкретні ділянки боротьби й наступу в глухих селищах — від пустельних високостей Улагану до Чуйського шляху. Автор бачив партійців, комсомольців, колгоспників, делегатів, робітників аймаків і сільрад, учнів лікнепу, — одно слово, тих, що б'ються за новий радянський Алтай, хто творить його своєю повсякденною працею.

Крізь запутаність племінних, мовних, релігійних відмін, крізь строкатість побутових умов, різницю культурних рівнів, крізь національну ворожнечу, — наслідок царської політики, коли ойрати дивились на росіян, як на гнобителів, загарбників, а російські колонізатори, свідомі своєї сили, відповідали презирством та глузуванням (з усього цього й досі користуються класові вороги), — крізь усе це автор прагнув побачити те основне, що характеризує сьогодинішній Алтай.

У долині Чулишману, на південь від Телецького озера, живуть теленгіти, що їх вихристали православні місіонери. Чимала частина їх тямить примітивного хліборобства, частина займається мисливством, рибальством. Озеро, тайга, гори Улагану відокремлюють долину від широкого світу. Улаганський аймак найпустельніший, найрідше населений в Ойротській автономній області.

Над Чуєю і Катунню (Онгудайський, Ченайський аймаки) живуть «Алтай-кижі», що багато чим різняться від теленгітів. «Алтай-кижі» майже не знали місіонерської «благодаті», вони бураністи (своєрідна суміш шаманізму з будизмом — впливи Монголії, Китаю і навіть Індії).

«Алтай-кижі» займаються здебільшого скотарством, лише останніми роками вони потроху почали братися й до хліборобства.

Не зважаючи на дуже серйозні перекручення під час «великої» (так називають її на Алтай) колективізації, Онгудай, коли почався відплив, затримався на міцних позиціях. Онгудайський аймак оголошено показовим аймаком суцільної колективізації. В цьому аймаку є великі, проти інших, партійно-комсомольські кадри, випробувані в боротьбі з білобандитами Кайгородова та «зеленими» Сужлея.

В Улалі, в Чемалі, в Онгудай та інших великих і дрібних центрах виростають нові люди; ці люди вже скинули барвисті «пирюк» і «чегідек», що про них так багато писали мандрівники, а якщо й не скинули, то ця зовнішність не така помітна, як їх робота, їх погляди, потреби, бажання, вміння будувати нове, соціалістичне.

Автор не намагався прикрасити життя, та воно й не потребує цього. Автор досить багато бачив темноти, дикунства, забобонів, бруду, брутальності, тупої та інертної покірливості природі, недовір'я й ворожнечі до нового.

В Середньому Курюмі тінь померлої «камки»¹ кілька років переганяла з одного місця на інше забобонне селище. В Усть-Камському аймаці траплялися випадки, коли батьки мінялися малолітніми дочками, щоб жити з ними... На кожного комсомольця тут припадає, певне, не один десяток темних, забитих юнаків, що моляться перед священними образами, прив'язують клаптики матерії до галузок дерев, дякуючи цим Бур-Ханові за щасливу мандрівку. На кожну «аїлчитальню», дитячий захисток, на кожну хату з вікнами та піччю припадає сотні задимлених аїлів, на кожну молочарку — не один довгоносий казан, що в нім переганяють молоко на орачку, на кожного піонера в інтернаті — десятки коростявих від бруду дітей, дітей, що бояться мити своє тіло.

Але на ці факти визначають обличчя сьогоднішньої Ойротії.

В тому самому селищі, в Кугоші, 1930 року молодь вернулася на «закляте» місце біля могили «камки» й організувала колгосп. В Онгудай розгорнулася мережа колгоспів та комун, цей аймак успішно добивається назви показового щодо колективізації.

Життя поступає. Воно переправляється на другий і новий берег.

Де швидше, а де повільніше життя скидає з себе строкате вошиве лахміття минулого. Сили, що рухають його, невпинно збільшуються. Боряться і наступаючи, вони захоплюють щоразу нові ділянки «фронту».

Ще далеко не скрізь розгорнувся цей наступ. У багатьох місцях перемагає ще то та, то та сторона. Але немає «урочисто спокійної» тиші, немає «первісного єднання людини з людиною». І дуже добре, що немає.

Якщо авторові пощастило якоюсь мірою показати це, він вважає, що виконав своє завдання.

¹ Шаманки.

П Е Р Е П Р А В А

Хури виїхали з Турова вдосвіта, але не встигли проїхати й кілька кілометрів, як трапилася пригода: підручний кінь задньої хури дуже сіпнув на крутому повороті з гори й перервав мотузяний посторонок, стьобнув коня по крижах, і переляканий підручний щосили вдарив некованими копитами по передку, замалим не перекинувши воза.

Ніфонт Семенович голосно затпрукав, усім худим тілом своїм одкидаючись назад, на вантаж, і насилу зупинив коні. Він не хапаючись намотав мотузяні, зв'язані з уривків, віжки на виступ передка й задумливо почухав червоно-руду борідку.

— Казав же йому: Михайле Петровичу, давай путні посторонки... Ні, жаль йому... — Він докірливо похитав головою і не хапаючись устав із воза.

Петька Коржик, що до його круглої постаті дуже пасувало це прізвисьце, їхав попереду. Почувши тпрукання, він оглянувся й за хвилину був біля порваного посторонка підручного. Ніфонт Семенович, засунувши на потилицю дірявий капелюх, стояв, бурмочучи щось собі під ніс, і розводив руками:

— Михайле Петровичу, кажу йому, давай путню... — почав він знову, але Петька перебив його.

— Дядьку Ніфонте, ану бери лишень!

Він підійняв важкий ящик, що лежав на хурі зверху. Під ним були мішки з сіллю.

— Бери мерщій! — гукнув Петька, червоніючи з напруги.

— Та що ж саме брати? — знову розвів руками Ніфонт.

— Та вірьовки... Ач, скільки їх намотано. Та й не тямкий же ти!

Ніфонт нахилився під ящик, однією рукою підтримуючи капелюх, і почав розв'язувати пакунок. Вірьовки плуталися, не розв'язувалися. Ніфонт тільки кречав. Петьці урвався терпець. Він напружився, перевернув ящик на другий бік і, легенько відсунувши Ніфонта, швидко відв'язав вірьовки й почав зв'язувати посторонок. Ніфонт зідхаючи обійшов круг воза й знову заговорив.

— Крам, кажу, казенний, кооперативний крам, отже треба, щоб збруя була акуратна, а він пожалів... Ти почекай, — сказав він, побачивши, що Петька лагодиться запрягати підручного, що стояв боком до воза, — у нього така вдача, я знаю...

— Вдача... — скривився Петька, відтягаючи підручного за посторонок назад і зашморгуєчи орчика, — в нього вдача ще нічого, а от у тебе вдача, так правда, що вдача...

Петька сплюнув і, зсунувши ящик на те місце, де він лежав перше, пішов до своєї хури.

— У мене вдача хороблива, — відповів Ніфонт. — Повоюй стільки, скільки я воював, голубе. — Він зідхнув, скидаючи фетрового дірявого капелюха з вицвілою стрічкою, і витер спітніле чоло, що починало все лисіти, — увесь фронт пройшов, у полоні два роки сидів, це, братіку...

Ніфонт говорив услід Петьці, що йшов до своєї хури, і оглядав капелюха (привіз він його з полону і зберіг до цього часу). Він намацав мотузок, що ним зав'язано дірку, обережно вдарив по капелюхові кілька разів, вибиваючи куряву, і знову надів.

Хури рушили. Вони везли крам для кооперативу з Турчака до Кебезеня. У колгоспі всі коні й люди працювали на сівбі, але голова не хотів утратити заробітку; до того ж, кебезенський колгосп винен був турчанському чотири мішки борошна, — їх можна було привезти поворітьма. Вовів було багато, але скупуватий голова дав два найстаріші й порвану збрую.

— Довезу-уть! — сказав він Петьці Коржикові, що похмуро оглядав збрую, — добру збрую берегти треба.

Коржик їхав і озирався на Ніфонта, що їхав за ним.

— Хоч би колеса витримали, а то морочся тоді з ними. — Він підшморгнув носом і гукнув на коні.

Дорога вела лісом. Ліс був мішаний: серед сосон ялинику траплявся березняк, а поміж тонкими білими стовбурами березок темніли бурі, оброслі мохом смереки. Густа зелена трава хвилювала. Ближче до дороги, на осонні хвилі ці закипали гарячими помаранчевими й темночервоними бризками «вогників» та «Марусиного коріння». Вогники хиталися на тонких бузкових ніжках і горіли яскравим веселим полум'ям, що від нього ще дошкульнішою здавалася спека.

Петька відмахувався від мух і мугикав під ніс «Молодую гвардію», спустивши з воза ноги в запорошених чоботях і ляскаючи ними в такт пісні. Ніфонт недовірливо позирав на орчикowego, сподіваючись від нього нових прикростей. Але орчиковий біг рівно, мотаючи головою від спеки, по-сторонюк не рвався й Ніфонт, теж розморений, почав куняти. Прокинувся він від стусана. Хури стояли і Петька Коржик, червоний уже не з натуги, а з роздратовання й люті, стоячи перед ним, кричав:

— Прокинься, дідьку рудий, колесо поламалося!

Ніфонт поправив капелюх, що з'їхав йому на носа, і зліз із хури.

Колесо поламалося в передку Петьчиної хури і лежало здавлене вниз, скидаючись на рот із вибитими зубами.

— Бач, казав я йому, Михайле Петров... — почав був знову Ніфонт.

— Та замовчи ти ради... — Петька мало не сказав «бога», та схаменувся. — Що ж ми тепер робитимемо?

— На поганому возі довга виходить дорога, — озвався Ніфонт, — погладжуючи бороду і не знаць на що складаючи спиці в один ряд. Доведеться вертати по воза, — не інакше... Діла...

— Нащо по воза? Колесо зламалося, а тобі цілого воза давай. Треба по колесо з'їздити.

— Ну, то й що: на собі притягнеш його? — з сумнівом спитав Ніфонт.

— І притягну... — Коржик зморщив червоне в пухирчиках, немов обварене, обличчя, що здавалося ще чорвонішим від вицвілого волосся.

— Туди їхати та назад знову їхати — це скільки верстов буде? — вів своєї Ніфонт.

— Верстов з двадцять буде, — похмуро озвався Коржик і почав випрягати свого голобельного, — сіру, непоказну кобилку, котру любив за рівну ходу. Він поклав її на спину порожній лантух що лежав у передку і, сідаючи верхи, сказав: — Ти б розпріг, дядьку Ніфонте, нехай попасуться, — і помчав назад.

— Нехай попасуться, — погодився Ніфонт, випріг і попутавав коні, а сам ліг обіч дороги в тінь під березою. Але тінь була куца, і сонце доставало його з усіх боків, хоч як він мостився. Тепер Ніфонтові не спалося. Щоразу, зачувши голосне шарудіння, він розплющував очі й підводився.

Із-за повороту почувся тупіт, і скоро звідти підтюпцем виїхало троє вершників ойротів. Вони розмовляли про щось веселе й сміялися. Побачивши серед дороги випряжені вози, вони зупинилися й гукнули дядькові Ніфонтові:

— Гов, хазяїне, чому став? — Побачили поламане колесо й співчутливо зацмокали: поганий віз, дуже поганий.

Передній витяг люльку з-за пояса й запалив.

— А ще б пак не поганий, — підійшов Ніфонт, що любив побалакати, — віз то вже треба, щоб він був справний... А ви звідки будете?

— Ми Артибаш, додому їдемо, — відповів курець.

А як там, ходять порон біля Камволінської?

Ойрот повернувся до товаришів і переклав запитання. Дідок, що їхав останній, у шапці з хутряною облізлою облямівкою, невдоволено скривився й швидко заговорив, показуючи щось на мигах.

— Він каже, дуже поганий порон, — переклав Ніфонтові курець і поляскав себе по потилиці. — Води в Бії дуже багато стало, поганий стовп...

Тьох-тьох! — гукнув він по-ойротському на коні і поїхав далі.

Ніфонт постояв з хвилину, задумливо обома руками гла-

дячи бороду. На його хоробливо блідому спітнілому обличчі з запалими, поластованими щоками й великими відкопиленими губами з'явився вираз заклопотаности й непевности.

— От руський чоловік, — сказано, порода така, — голосно промовив він. —

Поганий стовп, — так треба новий поставити. Адже лісу того — хвала богів!

Він розвів руками. — Це якби в австрійців, так хіба...

Ніфонт махнув рукою й знову ліг під березку.

Через дві години примчав Коржик. Він скавав, обома руками держачи колесо і ледве придержуючи повід. Був мокрісінький від поту й буйні блискучі краплини щохвилини стікали з лоба по носі й лицях. Сіра кобилка, роздуваючи зетемнілі боки й скидаючи мокрою шиєю, спинилася й жадібно потяглась до трави, вириваючи з рук повід.

— Всипав я йому, — сказав Петька, злазячи й важко дишаючи, — ще й на зборах зніму питання, — хай не розводить ото шкідництва.

Ніфонт знав, що Коржик любить похвастати, і спитав:

— А дуже лаяв за колесо?

— Хто?.. Голова?.. Та він і слова не сказав; знає, що винуватий. Колгоспові, кажу, взірцем треба бути, а ми що?

Коржик сплюнув.

— А я таки попотів. Верстов щонайменше із двадцять п'ять довелося проїхати. Ну, давай закусимо, — що ми, гірші за коней?

Того дня валка встигла доїхати тільки до Тундошки. Там і заночували. Вранці, годині десь о восьмій, вони вже зїздили до першого порону. Дощі, падавши останні два тижні, помітно підвищили рівень води в Бії.

— Швидко несе, — пробурмотів Ніфонт. — Ну їх у болото з їх поронами, хоч би проскочити...

Стальна линва випиналася широкою дугою над зеленкуватими пінистими хвилями, і порон, здригаючись, поволі, майже непомітно посувався до берега. Дід поронник, низенький, з широкою старанно розчесаною бородою й круглою, як чаша, лисиною, не хапаючись, стернував. Хлопчак, що допомагав поронникові, швидко накинув дротяне кільце на

стовп біля в'їзду, відсунув ворину, і вози, що чекали перевозу, виїхали на порон. Коржик і Ніфонт вели на повіді стривожені коні, і Ніфонт, пригадавши розмову з ойротами, звернувся до поронника.

— Діду, чуєте, діду! А чи правда, що порон біля Кимволінської ослаб?

Старий, напружено веслуючи, подивився вгору на бруджливу линву і гукнув до хлопчаків:

— Ліворуч бери, натискуй лівіше.

Ніфонтового запиту він мабуть не почув.

Коли вози виїхали на протилежний берег, і Коржик намацав гроші, щоб заплатити за перевіз, Ніфонт торкнув старого за плече й ще раз спитав його про Кимволінський порон. Поронник дивився на Коржикову руку, що лічив мідяки, знову перелічив їх на долоні, всипав до кисета з-під тютюну і тільки сховавши кисета, відповів, помацавши лисину, блискучу від поту:

— Ідь перше до Кимволінської, там видніше буде. — І відходячи від нього додав: — порон як порон: раз пройде, а за другим разом, дивись, і відірве.

Коржик погнав коні ристю, на повен голос співаючи своєї улюбленої «Мы молодая гвардия рабочих и крестьян»... Ніфонт їхав слідом за ним, озираючись на ріку, де знову плив порон.

«Йому понад сімдесят, а він ач як махає. Путній дідок», — похвально подумав він і почав вираховувати, скільки заробить поронник за день.

До Кимволінської приїхали опівночі і тільки там довідалися, що порон зірвано ще три дні тому і що його й досі не полагодили. Коржик довго і брудно вилаявся і, звернувши з дороги, заїхав під дерева й почав випрягати.

— Ей, хазяїне! — закричав Ніфонтові ойрот у шкіряному кашкеті, — той самий, що здивався в лісі. — Чому кругом не їхав? Тепер стоятимеш...

Ніфонт сердито подивився на ойрота, що посміхався, і повернувся до коней.

— А старий, виходить, сволота: «Ідь перше до Кимволінської»... — Ніфонт пригадав стриману проникливу по-

смішку. — Ото капосний дідуган! — не втримався він і плюнув.

На березі було завізно: по-під хатами Кимволінської перегороджуючи узвіз до ріки, стояла невелика валка пересельців. Коні в них були всі як один: годовані, рослі і, мабуть, доброї породи, — пересельці боялися відпускати їх від себе. Коні паслися тут же, засіявши спуск до води сірими, білими, брунатними й чорними плямами. Міцно вшиновані вози, подекуди бідки з полотняними верхами, стояли, задравши вгору голоблі, і здавалося, що над річкою простяглися довгі, нетерплячі руки, що кличуть порон.

Але порона не було. Його видно було на тім боці, ліворуч, далеко під скелястим берегом. Його занесло туди, коли вломився підгнилий стовп, до котрого прив'язана була линва.

На тім боці, вкриваючи увесь берег хвилястим чорно-біло-рябим смушком, ворушилася отара. Коржикові видно було, як бігає пастух, не даючи їй розбігтись. Вітром доносило ляскіт батогів і кроки. На тому березі теж стояли вози, горіли ватри, і звідти над рікою в гаряче, палке, як перед грозою небо, знімався разом з кучерявим димом ватр неясний тривожний гомін.

А брудно-руда Бія, що розлилася й мчала мимо цих потомлених розлючених людей, як добрий кін, зірвавшись з повода, шумно дихаючи й розпустивши сиву гриву. Здавалося, що нема тієї сили, що могла б збороти її.

На цьому березі було тихо. Пересельці спокійно сиділи й лежали біля ватр, чекаючи, коли звариться їжа. Коржик заздро подивився на соковито-білі пахучі кришеники сала, що їх не хапаючись нарізав високий жовтобородий кошавий дід у козачому з червоною околичкою кашкеті. Дід поставив миску на траву, підніс жилаву руку до брів і подивився з-під неї на взгир'я. Посміхнувшись у бороду, відвернувся, крикнув щось вродливій молодиці, що поралася коло триніжка, і сів їсти.

На взгир'ї за хатами, там, де від навислої над хутірцем крутої скелі колись відломилася величезна — на три людських зрости — брила, встановлювали новий стовп. Стовп хитався, впираючись у камінь, і відблискував свіжо-обстру-

ганою, жовтою, як свіже масло, поверхнею. Коло нього поралося кілька чоловіка. Серед них Коржик упізнав знайоме обличчя колгоспника з Тундошки, котрий приїздив до них у Турчак, як умовлялися про змагання. Тундошанин бутавував голоблею землю в ямі. Він високо підіймав перед себе голоблю й бив нею в яму, голосно ухкаючи й сопучи, як паровик. Його велике м'ясисте обличчя, густо заросле кучерявою бородою, вилискувало від поту. Піт залив усю бороду, вона злилася приклеєною. Підперезана синя смугнаста сорочка потемніла на спині й ворушилася від високо підводжуваних короток.

Коржик поліз на косогір.

— Поможи трохи, — сказав алтаєць у шкіряному кашкеті, працюючи копаницею, і посміхнувся. Коржик підпер плечем стовп, що похитнувся.

На річці з човна спускали в воду линву. Линва десь заплуталася й не йшла; видно було, як люди поралися в човні, і човен, не зважаючи на зусилля веслярів, зносило.

— Тримай міцніше, рибку вловиш! — гукнув хтось із пересельців і засміявся...

— Радіють... — Гундошинець підвів голову й витер піт з чола.

— І куди вони їдуть? Однаково ж, землі їм не дадуть.

— А чому не дадуть? — спитав Коржик, обмацуючи колгоспника зеленкуватими блискучими очима: йому хотілося, щоб колгоспник пізнав його.

— Чому? — перепитав той і стиснув у жмені мокру бороду. — Сами куркулі їдуть, тобто розкуркулені.

— Тісно стало, на Алтай подалися, — осміхнувся алтаєць з таким виглядом, немов просив прощення за пересельців.

— Яке там тісно: просто їх чисто всіх виселили з округи, — втрутився мовчазний досі поронник, сонний якийсь парубок із злими блакитними очима. — Від учора сидять, а просив допомогти — жоден не пішов. Жруть та сплять, суки, — промовив він злісно й знову замовк, утоптуючи землю круг стовпа.

— Таа-ак, — озвався тундошанин, обсмикнув сорочку і, поглянувши на Коржика, спитав: — З Турчака?

— Авжеж, — швидко відповів Коржик, задоволений, що його нарешті впізнали.

Микита Пирно́й (так звали тудошанина) подав Коржикові руку і несподівано весело і навіть грайливо засміявся.

— Виходить, змагаємось? Ну, держіться, а то заб'ємо!

Під його густими вусами блиснули зуби, і велике обличчя з засохлими брудними патьоками поту стало хитрувате й лагідне.

— Лови!.. Лови!.. — гукали від багаття до веслярів, що гребли проти течії. Дідок у козакому кашкеті крутив у повітрі рукою й прислухався до нетерплячого й тривожного гомону, що наростав на тім березі.

— Бач, припекло? — подивився він на Пирного й Коржика, що проходили повз нього, і підморгнув: — припекло, га?

— Тобі як припече, так і штанів не донесеш, — спокійно відповів Микита й сів біля воза.

Круг Ніфонта Коржик побачив великий гурт пересельців, що слухали його. Вони лежали на траві, копирсаючи в зубах і голосно гикаючи, щойно пообідавши, і уважно слухали. Ніфонт сидів біля воза, простягши ноги в личаках, розчісуючи за звичкою бороду на два боки, непевно посміхався й говорив:

— Людина, коли хочете знати, завсіди правду шукає, тобто справедливість. Взяти, скажімо, мене. — Ніфонт поляскав себе по грудях, наче потверджуючи, що це саме він і є. — Приміром, де я не був, куди мене не носило! Цареві служив, з німцями воював, — всі чотири роки воював, а наприкінці сучі діти в полон забрали. Взяли б раніше, — так ні; в них ще два роки мучився. Вже не сподівався, що й додому вернуся. — Ніфонт зупинився й зідхнув.

— То ж то ти такий кволий, — озвався старик у козакому кашкеті, що й собі сів до гурту й хвацьки розправив жовті вуса.

Коржик подивився на нього й перевів очі на вродливу молодицю, що мила посуд. Молодиця нагнулася до казанка з водою і на сонці блиснули білі міцні литки, нагадавши Коржикові те сало, що їв козак. «Бач, відгодувалася», — зло подумав він і голосно сказав:

— Ей, молодичко, всю картину видно.

У гурті засміялися. Молодиця почервоніла, обсмикала спідницю і швиденько пішла з відрами до річки.

— Ти її не займай, — блиснув козак холодними сірими очима: — бабів лапати, це ви вмієте.

— Не тільки бабів, а й вас лапаємо потроху, — глузливо відповів Коржик і побачив, як затрусився кашкет на козаковій голові, як вищірилися міцні, ікласті зуби, і борода жовтим віником замела по траві. Козак змовчав.

Ніфонт розповідав далі:

— А повернувся я, — під Колчака потрапив, знову взяли мене. Вернувся від Колчака, оговтався трохи, — жінка моя нанівець звелась, бабою стала, а я з нею й не жив як слід, діти підросли, і кожний сам собі господар. Мене за батька визнати ледве погоджуються. Хата розвалилася, ні корови, ні конячки: не господарство, а якесь казна що. А втім, покладався я на бога: якщо, думаю, від стількох напастей урятував, то й тут виведе. Дуже я тоді релігію шанував.

— А проте, не поведлося мені з господарством: старший син до війська подався, другий, дивлюсь, комсомольцем став, а менший мій зовсім не знаю в кого вдався: релігії додержується, — не дай бог як: тільки те й робить, що молиться та святе письмо читає. З кержаками знюхався, з старшими братами навіть розмовляти кинув. До релігії, помітив я, найбільше хоровиті вдаються, а тут навпаки: в соку, можна сказати, хлопець, — шістнадцять років, здоровий такий, мордатий.

— «Піду, каже, од вас праведного життя шукати». Піду й піду. Мій комсомол торік приходить та й каже: «Гайда, тату, до колгоспу! Я тоді й слова такого не знав, що то воно за колгосп. Подумав я з бабою моєю, — нема куди нам податися. Пішли за комсомолом у колективне господарство. Там ото й живемо помаленьку. А менший так і пішов собі геть, — не подобається йому колгосп. Блукає він тепер десь, праведного життя шукає.

Ніфонт задумливо похитав головою.

— Я ото промучився — не знайшов. Може тому пошастить... хто його зна?..

— Три війни пройшов ти, Ніфонте Семеновичу, а розуму не набрався...

Слухачі незадоволено озирнулися на впевнений голос і подивилися на Коржика. Ніфонт ображено пожував синіми губами, але Коржик не дав йому й рота роззявити:

— По-твоєму, виходить, справедливе життя через релігію приходить? Так чи що? Кажи, — так? — насадив він на Ніфонта, швидко моргаючи нетерплячими очима.

— Не знаю, я тепер нічого не знаю, — відмахнувся Ніфонт.

— А от довідайся.

Коржик, не чекаючи на відповідь, розгорнув газету взятую в Пирного, і прочитав:

ПОПАМ УРВАВСЯ БАС

15 років я був «камом»¹, обдурював алтайців; тепер я переконався, що релігія є дурман для народу, щоб поневолювати трудящих. Знімаю з себе сан «кама» і закликаю всіх «камів» і «ярликів»² і собі зняти сан і почати трудове життя. Тепер я вчусь на лікарні і ліквітую свою неписьменність.

Кармаєв Йотук, село Актей, Шабалінського аймака.

— От тобі й праведне життя. — Коржик переможно засміявся, — сама темнота й обман.

— Так то про камів! — впевнено відповів козак. — Вони ніби ворожити... інородці, сказати б по-старому...

— Чого на Алтай їдеш? — спитав нахмурившись ойрот у шкіряному кашкеті.

— А куди ж дінешся?

— А ви хто будете сами?

— Хто? Трудящі селяни, — відгукнулося кілька голосів: — на нові землі їдемо.

Старий козак гладив рукою бороду, немов обмацуючи її, і зло посміхнувся.

¹ Кам — шаман.

² Ярлик — православний піп.

— Пишуть — влада на місцях, а вона, виходить, закони порушує ця влада. Нема такого закону, щоб геть усю землю відібрати...

— Є точний закон із Москви, що всі громадяни можуть брати в алтайців гулящу землю, — не хапаючись, чітко промовив один з пересельців, що досі мовчав, з пласким жовтим, безволосим обличчям і втомленими ласкавими очима.

— Та вона в них майже вся гуляща, — зідхнув хтось.

Ойрот, чудно примруживши очі, мов націляючись, оглядав пересельців і мовчав.

Пирной лежав на животі й шумно дихав. Його кучерява борода ворушилася від дихання так, немов у ній бігала комашня.

Раптом він озвався:

— Про все пишуть, а про це ніхто не описав.

— Про що?

— Як про що? — розсердився Пирной і сів: — Цілісінький день валка стоїть, а людям стовпа зрубати шкода. Худоба другий день мучиться, — там її сот, мать, із три ходить, — він махнув рукою на той берег.

— Чия худоба? — спитав жовтолиций переселець.

— Турчацької колгоспспілки, — відповів Пирной.

— Колгоспівська, виходить? — зрозумів жовтолиций.

Він підвівся й глянув на строкату пляму, що ворушилася на тому березі. Раптом він став на рівні ноги й почав придивлятися.

— Мар'є! — закричав він тонко й пронизливо. — Мар'є, поглянь но, бура там, глянь! — і пішов, не дивлячись під ноги, як сновида, до ріки. За ним побігла червоношока молодиця. Підібравши спідницю, вона увійшла по щиколотки у воду, щоб краще роздивитися, чи її корова в колгоспній череді.

Кілька хвилин обоє придивлялися, простягши голови вперед.

— Не моя, а дуже схожа, — сказав жовтолиций, повертаючись і обережно, мов боячись забитися, сів на траву. Він подивився просто на Пирного й посміхнувся сухими губами:

— П'ятий місяць уже, як забрали.

Вуста йому осміхалися, а безбарвні олив'яні очі блимнули гостро, непримиренно. Непримиренність відбилася й на обличчях пересельців.

Усі мовчали.

Пристав до берега човен, що привіз кінець кодоли.

— Вставайте, старики, — скочив Коржик на рівні ноги, — кодолу тягти.

Ніхто не відповів.

— Землю забрали, худобу забрали, хліб до останнього зернятка... Бодай ви подавилися нашим добром!..

Молодиця стояла над чоловіками, взявшись руками в боки, висока, міцна, червона від спеки й гніву, що кипів у її темних, вродливих очах.

— В жебри пустили, щоб вас господь покарав!

Її чоловік тихенько повів рукою, вмовляючи її:

— Ти не кричи, Москва примусить закону додержуватися.

— Та ви показалися чи що? — спалахнув Коржик, — хіба вам порон не потрібний?

— Ваша місцева влада, ви й лагодьте, — відповів старий козак і поліз під воза.

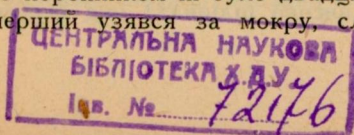
— Нам нема куди поспішати, — ласкаво осміхнувся пласколиций. Очі йому знову були безбарвні і пласкі, мов два слив'яні гудзики.

— Поганий, бачу, народ, — підвівся алтаєць, — такий зовсім непотрібний, — рішуче кивнув він головою і пішов до стовпа.

— Я ж і кажу: гіршого за наших ніде не знайдеш. Я вже бачив... Питаю його як доброго: скажи, друже, ходить порон біля Кимволінської? Так не сказав. Двадцять копійок шкода стало. Він це вже чи не третій день сюди надаремно людей посилає, собача душа! — закричав Ніфонт, тільки тепер збагнувши, як обдурих його старий поронник.

Тягти кодолу пішов Пирной, Коржик, Ніфонт, алтаєць і ще четверо щойно прибулих лісорубів, що верталися з Лебеді. Разом з поронником їх було двадцять чоловіка.

Коржик перший узявся за мокру, слизьку кодолу, що

здригалася й виривалася з рук, і потяг щосили так, що зразу спітнів.

— Разом тягни!.. Разом починай!.. — закричав він сердито.

— По-о-чи-най... Р-ра-аз!.. Ра-ааз!..

Гурт, плече-в-плече, наступаючи на ноги й пашучи один на одного гірко-солоним запахом спітнілих тіл та гарячого дихання, поволі пішов від берега до стовпа.

Раз-раз!.. раз-раз!.. — скрипів Коржик крізь зуби, не бачачи поперед себе нічого, крім синьої сорочки Пирного, і почуваючи кошаві груди Ніфонта, що крехтав за його спиною.

— Пнися, пнися, до комуни візьмуть!

— Працюй на місцеву владу!

— Ей, рудий, штани загубиш, хо-хо! — сміялися пересельці, вистромляючись з-під возів.

Хто тяг кодолу, не відповідали.

— Раз-раз!.. Раз-раз!..

Строката людська гадюка, вся здригаючись після вигуків, поволі повзла до стовпа. Кодола виходила з води й видно було, як напірає ревуча Бія, випинаючи її дугою.

Люди йшли, важко дихаючи, спльовуючи й спотикаючись, а слідом за ними підіймалася кодола; нарешті показався й чорний, блискучий кінець линви.

— Іде, йде-е!.. — стогоном пролунало на узвозі.

— Іде-е!

Крик урвався. Щось сіпнуло натовп назад, у бік, кілька чоловіка впало і, ступаючи через них, не в лад сіпаючи кодолу, що виривалася з рук, лаючи і вигукуючи, гурт покотився вниз.

— На коловоріт, круг дерева, круг каменя обкрутити її, обкру-у-у-уї!

— Швидше, нечиста сило!.. Де ж так, щоб воно ото стільки люду...

— Шкіру здирає. Не сила...

— Та швидше, хто там попереду... Швидше!..

— Ш-ш-ють!..

Залізна линва, високо підійнята над берегом, зігнулася

під невидимим тиском і, блиснувши, як стріла, із свистом уп'ялася в воду, тягнучи за собою кодолу.

Люди попадали, хапалися один за одного й обдряпували руки об каміння.

— Тепер годі...

— Шукай її тепер...

— От халепа!

— Ще б таки.

— Тут цілим селом треба.

— Го-го-го! Втекла рибка? — реготали пересельці.

— Ну й робітнички!

— Хибі ж так, ну хто ж так робить? — підійшов старий козак, — вам на печі сидіти, а не порон витягати...

— Іди собі, діду, а то битий будеш, похмуро порадив один з лісорубів.

— Мало вас били, товстопузих. Бач, порозлягались, сволота!

— Кангородівські синки... бандити... Мать вашу так... — з усіх боків посипалося на козаків.

— Хапуги! З награбованого живете...

— Совість продали, в церквах б... завели, — кричали інші пересельці, відповідаючи їм, і йшли на допомогу старому.

— Нагаями б вас!.. Тоді б знали, звідки ноги ростуть, — не говорив, а випльовував оскаженілий козак.

Ще хвилина — і на березі почалася б бійка.

Тоді до козака підійшов Микита Пирной. Він узяв його за плечі і, повернувши від себе, легенько штовхнув.

— Іди, діду!

Пирной сказав це стиха, але голос його і вираз обличчя, похмурого й рішучого, вплинув.

— А череда ж уже другу добу чекає, — нагадав він так само не голосно й подивився за ріку.

Люди стояли на березі й дивилися на те місце, де зникла кодола, а над ними в гарячому небі, немов глузуючи з них, зібралася куценька хмарка й пролилася п'ятихвилинним дощем.

Коржик утомлений, лютий, голодний і через те, ще люті-

ший, ішов, розкидаючи набережну рінь, до сільради. У березі, проти крайнього воза валки, здоровенний парубок, закасавши штани вище колін, стояв і вудив рибу. Коржикові він чомусь нагадував меншого Ніфонтового сина, такого самого червонопикого й спокійного. Парубок вудив рибу вже давно, Коржик бачив його тут раніше. У відрі біля нього хлюпалось кілька дрібних рибок і дві великі, фунтів на шість кожна, пестрюги.

Непорушно спокійний вигляд парубка, що вудив так, ніби біля нього нічого не сталося, обурих Коржика. Він крикнув:

— Гей, роззяво, продай червяка!

Рибалка не ворухнувся.

— Ну й справді таки народ! — люто промовив Коржик, не знаючи вже, як і дошкулити парубкові. — Не народ, а чистісінька контра. — І, ковтаючи слину, поліз на косогір до хат.

— Сам ти контра-а... — повагом відповів парубок, сіпаючи вудку й переміняючи червяка.

У сільраді сидів сам сторож; він показав, де живе секретар комсомольського осередку. Знайшовши секретаря, Коржик зібрав на допомогу всіх комсомольців. Але цього було мало: комсомольський осередок складався всього з шости чоловіка. Тоді почали обходити всі хати.

Тим часом від того берега знову відплив човен з витягненою з води кодолюю.

Звідкілясь із гори пригнали ще два човни, і на них перепливали на допомогу люди з того берега.

Валки пересельців стояли на тому самому місці. Як і перше курилися ватри, баби перемивали посуд, але всі, хто йшов до стовпа, обходили цю частину берега мовчки й кваплячись.

— Почекай но, товаришу! — зупинив одного жовтолиций переселець, що розповідав про московський закон. — Товаришу, вам із села Мамонтова худоби ще приганяли?

Парубок, не оглядаючись, пішов до стовпа. Знову, як і перше, люди збилися в купу і Пирной порядкував разом із поронниками.

Знову строкаті хребці людської гадюки вишикувалися

на березі. Люди перехоплювали руками й одкидалися назад, щосили тягнучи кодолу, але ланцюг був тепер багато довший.

Коржикові очі здалека помітили непорушну постать рибалки.

— Гад-д!.. — прохрипів він, знову наливаючись люттю.

— Ра-а-аз!

Кодола повзла вгору. Знову вийшов з води чорний кінець линви, виблискуючи, як гадюча голова, і на момент натовп заворожений, як кріль перед гадюкою, дивився на цей шматок залізного плетива, що гойдався над водою, потім зразу з усіх горлянок вихопилося:

— Тягни!.. Тягни!..

І залізна линва слухняно поповзла вгору. Вище й вище. З-під ніг зривалося каміння, котилося вниз, било по ногах, але ніхто не лаявся. Люди шумно дихали і йшли, йшли...

— Стій! годі!

Пирнсьй і поронник пораються біля стовпа, і на свіжо обстругане горло його лягає чорна, туга петля.

Линва гойдаючись повисла над переможеною рікою, зливаючись у далині з небом. На тім боці почали підтягати порон.

В цей момент трапилося те, чого ніхто біля стовпа не сподівався. Старий козак перший кинувся до коней, за ним уся валка і перш як біля стовпа встигли збагнути в чім річ, усі вози валки запряжено, майно складено, на вози посідали баби й дітвора, а чоловіки, ляскаючи пужалнами по халявах, походжали й позирали на той берег.

— Бачив? — сказав Пирной, — показуючи на валку, що спускалася до річки.

З тону його Коржик не міг розібрати, чи сердиться він, хоч сам Коржик зубами скрипів з люті.

— Важкі люди, надзвичайно, — відповів, стримуючись і намагаючись бути при труднощах соліднішим.

Але інших нічим не можна було стримати. Натовп чорним клубком покотився вниз, і разом з ним котилися крики, погрози, лайка на адресу валки.

— Жени їх, к чортовій матері!

— Геть, поки цілі!

— Діда, діда, за бороду його капосного!

У кого були коні, ті швидко посідали й помчали до ріки.

Валка вже збилася коло самої води; вози наїжджали один на один, і пересельці, тримаючись купи, нікого не підпускали.

Козаків віз стояв перший. Старий походжав біля нього, держачи пужално на плечі, як рушницю, і грізно озирався.

— Наша черга, і край! Наша черга, і край!.. — проказував він раз-у-раз. — Відступи назад, відступи, кажуть тобі! — підскачив він до Пирного, бачачи, що той об'їжджає його.

Сонце вже спускалося за високі скелі, хоч була ще тільки шоста година. Вздовж берега прошелестів вітрець, перекинувся на ріку, і вона зморщилася в березі й порябіла. Стало прохолодніше.

На тім боці череда зняла куряву. Пастухи заганяли корів і овець та баранив на порон і гучно ляскали батогами.

— Куди прешся — не бачиш? — кричали пастухи пересельцям.

У тих очі запалали, коли побачили худобу. Очима обмацували її, як проходила повз них, намагаючись розібрати випечені на крижах тавра.

— Чудно потавровано, — крадене завжди особливими значками таврують, — бурмотів старий козак, сіпаючи себе за бороду.

Коли череда пройшла, він, так само, як і перше, войовничо тримаючи свій батіг на плечі, хотів їхати перший, але Пирной спокійно й влучно стьобнув його орчикового межи очі; орчиковий кинувся, мало не поламавши поруччя, назад, на берег.

— Ловко! Так їх, капосних...

— Наша черга й квит! — закричав старий козак, пориваючись наперед.

— Не пускай! Другий день мучимося. Все попрідали, — не пускай! — кричала вродлива молодиця і, не слухаючи чоловіка, що вмовляв її, стьобала свої коні.

— Наша черга! — кричали пересельці.

— Ваша черга була та загула, — відповів Коржик.

Пирной поставив свого воза так, що заступив дорогу валці. Коли тундошанські вози в'їхали на порон, він доручив свого воза Коржикові, а сам лишивсь доглядати, щоб не було бійки.

Порон поволі рушив. Бія крутила біля його облавків кучеряві вікнини, і, шумно натискаючи, тягла вбік.

Очі нетерпляче стежили за її рухом, підводилися вгору до тонкої напруженої дуги линви, а від неї переходили до нового стовпа.

— Цей витримає, — міцний.

— Серйозно поставлений стовп.

— Та й намучилися з ним, бодай йому...

На тім боці вози колгоспників зупинилися, чекаючи на Пирного. Він приїхав разом із ойротом у шкіряному кашкеті і двома возами кімволінців. Пересельці знову залишилися на тім боці.

Далекозорі Коржикові очі бачили, як метушився на березі дід у козачному кашкеті і слідом метлялася довга жовта борода його. Старий щось гукав, махаючи батогом, але голосу його не чути. Берег заливала прозора, як вода, синя тіль гори, і в ній танули вози валки.

Порон лагодився відпливти.

— Покиньте їх, — сказав Коржик поронникові.

Йому дуже хотілося, щоб куркулі залишилися на тім боці на ніч.

Але в поронника була своя думка. Він наполог на весла й гукнув:

— Візьму з них удвоє, дуже добрі в них коні.

Ніфонт докірливо похитав головою і зідхнув.

— У кого ти вдався такий злющий, Петько? Ну, пошкодували люди своєї праці, не пустили їх за це першими. Що ж їм, довіку там сидіти? Адже, худоби нам жаль було, а людей так ні?

Ніфонт зняв капелюха, витер лоба і, пожувавши за звичкою губами, розвів руки: — Не розумію я теперішніх людей, злі всі, один одного все за барки намагається взяти...

— Лягай ти спати, Ніфонте Семеновичу, відмахнувся від нього Коржик, відчувачи, що мов би виріс він якось за цей

день та певніший став. Він обернувся до тундошанина-колгоспника, але Пирной уже від'їжджав, — він поспішав ще сьогодні приїхати на місце. Від'їжджаючи, він помахав Коржикові рукою й гукнув:

— Як повертатиметься — заїжджайте, подивимось, — хто кого?

— Добре, — з жалем кивнув Коржик: дуже йому подобався Пирной.

— Ну, повертай, — незадоволено сказав він Ніфонтіві.

Вони повернули. Останнє, що побачив Коржик на тім березі, був стовп. Він проступав чіткою плямою над темною скелею, над хатками Кимволінської, що, розсіпані внизу, зливалися в темряві з берегом. Стовп стояв вище навіть, ніж тонкий серпок місяця, що поволі виповзав з-за дерев. Коржик ще раз озирнувся, щоб поглянути на стовп, що нагадував йому про колгоспника-тундошанина, і поїхав на ночліг.

АЛТИН-КОЛЬ¹

Баркас почали навантажувати зранку. Він стояв прив'язаний біля кооперативної комори, що біля неї під повіткою важили крам. За тим, як важать, стежив артільний староста Карачіной Чуткашев, високий, широкоплечий теленгіт у червоній заношеній сорочці й чорній смушевій шапці. Карачіной виносив з комори й ставив на терези паки з цукром, обшиті рогожею, ящики з вермічелями, мішки з сіллю, шкіру, цвяхи та інший товар, що посилав його Артибашський кооператив у Чуліманську долину.

Карачіной доглядав за тим, щоб продавець не шахраював. Але впильнувати було важко. Карачіной не тямив як слід ваги, він тільки дивився, як хитаються мідні язички терезів і не давав знімати краму аж поки язички ставали в одну лінію. Тоді він робив нову зарубку на невеличкий паличці, котру держав напogотові, і клав паличку до кишені.

Староста сердився. Гліб Ірбаков пішов звечора до сільради й досі не повернувся. Тому товар носив сам Іван — кошавий, брондзоволиций горбоносий чоловік з шорстким чорним волоссям. Коли Іван скидав свою хутряну шапку-ушанку, щоб витерти піт, волосся спадало йому на очі довгими пасмами, і тоді він був дуже скидався на індійця.

Карачіной, високий і дужий, легко клав йому на спину пакунки та ящики й дивився, як, згорбившись під тягаром, поволі й широко переставляючи ноги, ішов той до води.

На баркасі, укладаючи товар на кормі, порався куценський клишоногий Менке Едін. Його майже не видно було з-за облавків. Чути було тільки сопіння та гуркіт як пересував він вантаж.

¹ Алтин-Коль — „Золоте озеро“. Так називають ойроти Теліцьке озеро.

У цю хвилину повернувся Гліб Ірбаков. Він швиденько скинув ватовану безрукавку й, залишившись у чорній сорочці, підперезаний паском, узявся до роботи.

Гліб скидався трохи на росіянина-парубчака, хоч йому було вже 24 роки. Він був невисокий, вузькоплечий, обличчя його було зовсім безволосе. В його зовнішності не було нічого особливого, тільки темні маленькі очі спалахували іноді неспокійними вогниками й надавали його обличчю роздратованого вигляду.

Він мовчки прийняв на свою кволу спину важкий пакунок і, не слухаючи бурчання старости, пішов до баркаса.

В голові йому було інше. Гліб думав про те, що бачив і чув сьогодні в Артибаші. Бачив він кількох чоловіків із значками в кашкетах; вони розставляли невідомі йому струменти; люди щось вимірювали довгими металічними пасами й записували.

У комсомольському осередку Глібові розповіли, що це працює перша розвідка Енергобуду і що в Артибаші будуватимуть електровню.

Гліб не все зрозумів з того, що говорили в осередку, йому ніколи було розпитати докладніше, але й того, про що довідався, було для нього досить: на озері почнуть багато будувати, буде робота, одне слово, почнеться нове життя і йому, Глібові, треба знову почати жити по-новому.

Уперше це було чотири роки тому, коли він потрапив до Бійського. Гліб працював тоді як плотар, вступив до комсомолу, його послали на курси десятичників. Він вивчився читати, побачив нове життя і не захотів вертати додому. Але Глібові не пощастило: батько-п'яниця на «камланні» перепився араки і вмер. Залишилися мати, сестри—довелося вертатися. Потім мати теж померла, сестри повиходили заміж, Гліб одружився й застряв у рідному Кирсаї. Тепер йому треба знову вибратися звідти.

Скоро почнуть наймати робітників, Гліб найметься перший; дружину пошле на село до тестя, а потім і її забере до себе. Гліб посміхнувся й поворушив тонкими губами. Він так замислився, що й не помітив, як закінчили вантажити.

Староста навантажив баркас докраю, і баркас був у воді аж по облавки.

О другій годині вирушили.

Над озером, там, де народжується холодна Бія, показалася молошно-біла хмарка. Вона швидко зростала, розповзалася широкою хвилею, обгортаючи надбережні скелі, аїли, дерева і осідала біля берегів пишним живим намистом.

— «Конак» летить! — закричав Карачіной, що стояв біля керма, і круто повернув баркас геть від берега. Але метелики летіли швидше. Вони стали над озером молошною стіною і тисячами падали в воду; на них осідали нові тисячі і вони тонули, не вдовольнивши спрагу, що мучила їх. У повітрі лунав чудний шелест і скрипіт, що від нього перелякано їржали на березі коні, виривали поводдя, брикалися й, перелякані, мчали камінням угору до тайги.

Баркас, схожий на вгодованого кабана, що по вуха заліз у воду, помалу плив, поскрипуючи кочетами, а за ним тягся лускуватий хвіст потонулих «конак».

Вітру не було. Блідозелені з чорними краплинами крильця спокійно тримали на поверхні мертві тіла і здавалося, що метелики повтикали рубінові рильця й жадібно п'ють зелену воду.

Вітру не було, і над сіро-зеленими й фіялковими скелями, над озером, що блискучим клином розсікало гори, висіло безбарвне розтоплене небо. Алтин-Коль — «Золоте Озеро», немов вино, відстояне у величезному кам'яному келесі, було прозоре до дна.

Алтин-Коль — святе озеро камів,
Алтин-Ту¹ стереже Алтин-Коль;
Стереже весь Алтай
Від заздрих очей, від чужих рук...

Карачіной мугикав старої пісні, сидючи на ящику з вермічелями.

Його обличчя, обтягнуте міцною, неначе видубленою жовтою шкірою, з вузькими щілинами очей, було лагідно-

¹ Золота гора.

спокійне. Спокоєм віяло від пісні, від неквапливих рухів його великого тіла, від вечора, що тихо спускався з гір. Карачіной співав, задоволений з того, що цього року він заробить більше проти минулого року, збудує нову хату на зиму, — тоді Карачіной значною особою у Кирсаї буде.

На передньому веслі сидів маленький Менке. На голові в нього був вишвілий знеформлений кашкет, з величезним денцем, схожим на перевернуту сковороду. Очі Менке, чорні й ситі, ховалися в круглих мішках, схожих на великі абрикоси; замість брів над очима приліпилися дві розтріпані пір'їнки, подібно до таких самих пір'інок висіли й вуса та борода.

Менке совав короткими ногами, шукаючи в що упертися. Він веслував, схиляючись усім тілом над веслом, стріпуючи й похитуючи головою, — можна було подумати, що він не веслує, а молиться й б'є поклони.

Іван Тасіков і Гліб Ірбаков сиділи поруч і рівно гребли, разом підіймаючи важкі, довгі й погано обстругані весла. Над веслами здіймалася тонка курява, здіймалася й падала назад, а вода залишалася така сама нерухома й прозора. Здавалося, що баркас стоїть на місці.

Менке на хвилину покинув весло, дістав кисет, саморобну люльку й запалив. Його нова сатинова сорочка - фантазія яскраво-фіялкового кольору потемніла під пахвами і в комірі — Менке втомився.

Карачіной змінив його, і Менке, вигідно сівши на ящику з вермічелями, задимів люлькою, шумно сопучи з задоволення.

Гліб Ірбаков підвівшись подивився через старостову спину, під лавку, докірливо похитав головою і, беручись знову за весло, сказав:

— Багато брав, баркас старий.

— Ти сам та дружина — двоє, а в нас сім'я їсти хоче, — відказав Карачіной і кивнув у бік Менке: — Він маленький, а семеро дітей зробив, — Карачіной засміявся.

— Шестеро, — сказав Менке, попихуючи люлькою, — сьоме скоро помре, не їсть нічого.

— І перше їздили, і тепер доїдемо, — заспокоїв Карачіной.

Несподівано спини приємно похолодив «верховий», що по-
дуд з Ажі. Озеро вкрилося зеленою лускою.

Захід ледве жеврів. Обрій примарним поясом розгор-
тався над темними сільветами гір, і на випнутих холодних
грудах озера дрижала тепла золота смужка.

Баркас довго плив у беззоряній ночі, щоб добратися до
хати рибалки ночувати.

Рибалка був росіянин, у нього завжди зупинялися кирсай-
ські перевізники, повертаючись до Артибаша.

Темрява раптом моргнула червоним оком. На березі го-
ріла ватра. Рибалчин син запалив її на виступі скелі, чека-
ючи на батька, що поїхав човном на озеро.

Баркас пристає.

Артіль варила чай і вечеряла біля ватри.

Хлопчик пошептався з матір'ю, що в темряві скидалася
на старий гриб, повислий над урвищем, і через хвилину по-
вернувся з пакунком. Присівши до вогню, він обережно роз-
горнув папір, ганчірки і, витягши невеличкий уламок, пока-
зав його Карачіноеві.

— Що це? — спитав по-теленгітському хлопчик, пока-
зуючи пальцем на уламок. — Бачиш?

Карачіной простяг руку, але хлопець відскочив і закричав:

— Ти руками не лізь, так дивися, — і знову підніс камінь
до вогню.

Раптом камінь бризнув гарячими іскрами.

— Алтин!.. Золото!.. — разом вимовили теленгіти й
мовчки стали дивитися на камінь.

— Де знайшов? — спитав Карачіной.

— Іч який! — хитро примружився хлопець.

— Дай за камінь борошна, — сказала рибалчина дружина
й показала на баркас.

— Борошна нема, — замотав головою Карачіной.

Хлопець мовчки загорнув камінь у ганчірки й відніс до
хати. З темряви гукнув:

— Не треба нам борошна, ми його до Бійського відвеземо.
Карачіной лежав і тривожився. Він знав одну місцинку,

де бачили золото, він сам усе збирався туди, але завсіди доводилось їздити з людьми, а з людьми шукати не випадає. «Алтин-Коль наша, а росіяни забирають золото; всі вони до нас за цим приходять», роздратовано думав Карачіной. Завтра він неодмінно пошукає в знайомому місці. З цією думкою Карачіной заснув.

Виїхали на світанку. Але світанку того дня не було. «Верховий» обгорнув того дня схід хмарами. Вони важко налітали з-за обкутаних передранковим туманом гір, немов викинуті чиеюсь могутньою рукою. Хмари збігалися, як кошлаті звірята, набігали, розривали одна одну на шмаття й знову сходилися, аж доки злилися в одну велику хмару.

Обтяжене небо спустилося низько до гір, «верховий» ущух, озеро вкрилося сіткою дрібних хвильок, стиснуте в сірих обіймах, небо раптом рвонулося й розпороло живіт блискавкою.

Хмара заревла, як поранена ведмедиця, і розлилася зливою. Озеро попливло в туманному тремтіні. Вода стала олив'яно важка, і краплі дощу застукотіли по ній дзвінко, як по металу. Знову розпоролася хмара, лизнувши блакитнуватим язиком кучеряві схили тайги. Тайга закуріла й спалахнула. Гроза ревла й шмагала озеро, гори, тайгу косим ремінням зливи, шмагала з шипом і присвистом, підмиваючи береги. Гроза була непереможна в своїй гуркотливій силі, і все схилялося пере нею мовчки й покірно.

Баркас стояв, трохи підпливши під захист берегової скелі. Люди сховалися під рогожею. Хмара вилилася вся, розлилася дощем і розтанула.

Над озером підвелось гаряче сонце. В ущелинах зашуміли народжені оце лиш потоки. Від води й від мокрої чорної масно лискучої землі, від облитих дерев, знялася рожева при соняшному світлі пара і понеслася вгору до «білків», що виблискували снігами. Озеро стало спокійне, прозоре-синє, і в ньому відбилися обмиті скелі з яскравими лисинами мохів і зелена густа смуга тайги.

Баркас рушив далі. Повз нього вода несла сотні мертвих метеликів — безкрилих, спотворених. Їх крилами, немов опалими пелюстками квітів, висипаний був берег.

Карачіной дістав відра й почав виливати воду, що набігла до баркаса. Він черпав дуже швидко, набираючи щоразу повне відерце, але вода не спадала. Гліб дістав ще черпак і почав допомагати. Але, придивившись вилаявся й глянув на старосту.

— Тече!

Карачіной мовчки й не хапливо обмацав дно й обшивку і скоро знайшов місце, де дошки обшивки відстали на цілих два пальці. Він нашвидку забив дірку шматком рогожі, але вода пробивалася й текла тонкими струмочками. Довелося пристати до берега й розвантажити баркас.

Коли звільнений від вантажу баркас піднявся, всі четверо напружилися й витягли його на берег. Виявилося, що вода протікала в двох місцях. Карачіной, Гліб і Іван Тавісов конопатили щілини клаптями повсті й ганчір'ям, що було випадково під рукою. Але цього було мало. Карачіной оглянув ящики з вантажем і, відірвавши від одного тонку широку дошку, почав приладновувати її до обшивки. Глібові це не подобалося. Він розстібнув комір сорочки, поляскав себе по спітнілій шії і сказав тонким, хрипкуватим голосом, що ним ще дужче скидався на підлітка.

— Так не годиться, Карачіной Чуткушев, — ящик державний.

Гліб нахмурих безброве чоло, поворушив губами, але не сказав більше нічого. Він поліз до баркаса, дістав старий, бляшаний черпак, вибив дно, сплющив відерце, розламав на дві половини, вирівняв їх колодочкою ножа й підійшов до Карачіноя.

— Клади дошку на місце.

Він стояв перед старостою, маленький і вуглий, але староста враз погодився. Бляшана латка лягла на обшивку баркаса.

Того дня проїхали не більше, як десять верстов. «Верховий» гнав назустріч хвилі, веслярі вмивалися потом, але баркас не рухався. Другий день минув так само. Баркас ледве добрався до Ажі, де мав початися ходовий «низовий». Але біля Ажі вітру не було. До баркаса знову натекла вода, і Менке, виснажений триденним веслуванням, шумно сопучи,

працював черпаком; Карачіной уже не мугикав пісні про Алтин-Ту. Він кривився й думав про те, що толкан кінчається, а їхати ще треба півдороги.

З берега почувся вигук. Кликав рибалка, що його вони не застали вдома. Він натрапив на місце, де добре ловилася риба, але гроза розметала сітки, і він сидів і лагодив їх. Біля нього на тринозі парував казанок з юшкою, і голодні веслярі мимохить засопли, вдихаючи смачні пахощі. Рибалка позирав на баркас, що зупинився, й швидко працював голкою й мотузком.

— Табиш біжить, — сказав Карачіной і хитро подивився на рибалку.

— Табиш? — рибалка підвів голову.

— Табиш, ти знайшов добрі камні, цілу Алтин-Ту, — казав Карачіной, не спускаючи очей з рибалки.

Почувши про золото, рибалка удавано позіхнув і нахилився до казанка.

— Табиш помилився. Я не бачив ще справжньої Алтин-Ту.

— А проте, камінчика твій син показував, — адже всі бачили, — настоював Карачіной і Менке потвердив.

— Камінь показував, правда.

В очах рибалки промайнув страх. Він швидко спустив очі і, натягаючи довгі заболочені чоботи, відповів:

— Це помилка. Хлопець любить жартувати. Я йому всиплю, щоб не пустував.

І рибалка швидко пішов до лісу збирати хмиз.

Карачіной подивився йому вслід і похитав головою.

— Росіянин, боїться правду сказати. Певно знайшов, ех!..

Карачіной із заздрістю кречував і почав веслувати.

Того вечора вони з'їли майже увесь толкан. Залишилося півцеглини чаю та й годі. Менке вивернув торбинку з рештою толкану собі в сорочку і перевірів: толкану було якраз чотири жмені. Він подумав, потім всипав толкан назад, підклав торбинку собі під голову й ліг ближче до вогню.

З-за кручі, зарослої кедрами й смереками, виблискувала сніговою облямівкою синя шапка Корби. Корба закривала своєю двокілометровою стіною увесь обрій і здавалося, що

озеро замкнене. Ззаду з тайги наповзала густа хмара туману; вона оповила людей прохолодною м'якою ковдрою й полинула над озером.

Біля багаття було троє. Карачіной пішов у тайгу. Троє курили по черзі одним одну люльку Менке й слухали Гліба. Виявилось, що в Гліба є свій табиш: ніби в Артибаші хочуть перегородити Бію і збудувати завод, що від нього сам собою засвічуватиметься в лямпах вогонь, що нібито скоро кругом почнуть будувати дороги і буде багато роботи. За тим, що розповідав Гліб, виходило добре. Він говорив, що там робота буде легка й вигідніша, ніж возити баркасом вантаж. Іван Такісов почував потилицю під треухом і подумав, що навряд чи є робота гірше, ніж на баркасі, але він не міг зрозуміти навіщо перегороджувати Бію і навіщо треба, щоб лампа засвічувалася сама, — аби було світло в хаті, а в аїлі навіщо така лампа?

Іван думав і за звичкою мовчав. Він не любив говорити: якщо Гліб пояснить, то навіщо тоді й питати.

У Менке інша вдача. Він швидко стає на рівні ноги, мало не попікши п'яти, і звертається до Гліба зразу з трьома запитаннями:

— Хто вигадав перегороджувати Бію? Куди вона потече, коли перегородити її? І скільки платитимуть йому, Менке, поденно на новому заводі?

Дочи Гліб обмірковував відповіді, Менке розраховував, що коли влаштуватися разом із сином, то можна зовсім перебраться до Артибаша, але підлітків, здається, не беруть. Не чекаючи відповіді, Менке знову спитав: чи візьмуть на роботу його сина Бахтубая?

В ту хвилину з-за дерев почулися важкі кроки і, розкидаючи хмиз, до вогню підійшов Карачіной.

Після розмови з рибалкою він вирішив неодмінно заглянути в знайоме місце, тому він ще завидна поспішив пристати до берега на ночівлю й показав незручне місце, де, виходячи з баркаса, довелося по щиколотки брести водою. Але зате пристали недалеко від того місця, на котре він покладав надії. Карачіной не повечерявши пішов у тайгу. Тепер він стояв біля багаття в заболочених по коліна чоботях, обси-

паний колючою хвоею, із слідами, що лазив він по скелях.

— «Табиш» недурно ходить. Подивись-но, — подав він камінь Глібові. Той покрутив камінь у руці, підніс до вогню й, знизавши плечима, повернув Карачіноєві.

— Ти не вмієш дивитися, а в Бійському жив, — сердито закричав Карачіной і, присівши навпочіпки, показав усім якусь дрібку, що він уважав її за золото. Менке зразу повірив, Іван змовчав, тільки Гліб відказав:

— Камінь, як камінь.

Карачіной не дослухав, засміявся, бережно засунув знахідку за пазуху, узяв казанок і пішов по воду.

Карачіноєва знахідка збила думки Менке в другий бік: якщо правда, що це золото, що росіянин рибалка теж знайшов його, виходить, золота в горах багато. Треба пошукати й Менке, поки не довідалися інші й не розхапали.

«Скільки дають у кооперації за золото?» — Менке хоче спитати про це, але чує тільки Глібові відповіді на попередні запитання, що його вже не цікавлять. Гліб не знає, хто вигадав греблю, не знає куди потече Бія, він не знає і скільки платитимуть, але гадає, що платитимуть не погано. «Скоро Алтин-Коль працюватиме на нас» — проказує він слова, що чув у Артибаші. Тепер ці слова ще дужче вражають його. «Алтин-Коль працюватиме, як коняка», повторює він... «Як коняка...» повторює він голосно.

Карачіной гріє чай і посміхається. — Алтин-Коль працюватиме?.. Це росіянам, а нам не треба... Там, де лямпи, — там завод; а де завод, там багато роботи. Теленгіт не хоче багато працювати. Аїл, є, толкан є, — ну й добре. Кінь є, рушниця є — дуже добре. Більше не треба.

Карачіной уже не посміхається. Неприязнь і недовір'я до росіян у нього вже давно, з царської війни. Тоді його й ще багатьох узяли на військові роботи. Хрищені — ті виплуталися, за них російські попи поклопоталися. У Карачіноя тоді велике господарство було, а як повернувся, довелося до артілі йти.

Карачіной раптом пригадує, що Гліб хрищений, — зрозуміло, що він за росіян руку тягне. Карачіной б'є в груди й говорить:

— Навіщо росіянин до нас іде? У нього багато землі, у нас мало, скоро увесь Алтай російський буде.

Гліб хоче відповісти, але Карачіной не слухаючи говорить далі:

— Росіянин зайсанів¹ скинув, а все по-старому: кому талан, той багато їсть, п'є міцну араку, здорову бабу має. А як талану немає, навіщо мені завод?..

Карачіной звертається до Менке, і Менке радо киває головою й сіпає свою борідку. Але Карачіной хоче, щоб його почув Гліб, що після Бійського почав учити всіх і вважає себе за найрозумнішого.

— Менке, ти повісиш в аїлі лямпку? — сміється Карачіной. — Тебе жінка вижене.

— Правда, вижене, — potwierджує Менке і сміється й собі.

— Гліб грамотний, а веслує з нами, неписьменними. — продовжує Карачіной і посміхається вже просто в вічі Глібові.

Гліб роздратовано мовчить. Він не може знайти потрібних слів для відповіді. Він підстилає свій обшарпаний плащ — спецодяг, виданий йому в Бійському, і вмошуючись каже:

— Великий староста, а голова — от! — і він показує півпальця.

Карачіной поблажливо посміхається й лягає спати, поклавши руки за пазуху. Засинає й Менке — з торбинкою толкану під головою; певно спить Іван Тасіков, накривши голову капелюхом. Не спить тільки Гліб. Він ворочається й дивиться на пригасле багаття.

Знімається вітер і несе іскри на баркас. Гліб підводиться, затоптує червоні головешки, підходить до баркаса і дивиться, чи добре він стоїть.

Вітер розвіє туман. Зеленкувато-молошні пасма в'ючись повзуть над озером. Вони схожі на водорості. Над Корбою, дряпаючи червоне небо, висить тьмяний уламок місяця. Неясний промінь його падає на оїння на березі й освітлює купу обірваного листа чи квітів. Ні, це ті самі розвіяні по всьому

¹ Зайсан — Князь.

березі крильця метеликів «Конак». Гліб дивиться на метеликів, дивиться на баркас, що скидається вночі на великого краба, і йому здається, що клешні повзуть, підповзають до людей, що сплять на голому камінні. Гліб дивиться на маленького кривоногого Менке, що обома руками обняв торбинку з толканом, на старосту Карачіноя Чуткашева, що спить, міцно притиснувши руки до грудей, до пазухи, де схований камінь, і чомусь відразу Глібові хочеться закричати так, щоб крик його долетів через озеро до Чулишману в кожне село, в кожний теленгітський аїл.

— Ми дурні, сліпі, як ці «конак», і Алтин-Коль топить нас замість напоїти, як потопило і їх, — так закричав би Гліб, перевізник із Кирсая. Але Гліб мовчить, він їде й лягає біля згаслого багаття і, вмошуючись, шепоче: «Багато ми на тебе працювали, Алтин-Коль, скоро ти працюватимеш на нас... як коняка».

Виїхали не ївши. Дув ходовий «низовий», і треба було поспішати. Поставили щоглу й напнули вітрило. Але вітрило було ветхе. Вітер швидко позривав латки, і вільно пролітав крізь нього, як крізь решето. Довелося знову братися до весел, а тим часом у баркас вода натікала й треба було вицерпувати її.

Карачіною подивився з-під долоні на Корбу, — звідти мав пливти баркас Чарчу. У Чарчу є ціле вітрило. Очі в Карачіноя добрі, але баркаса не видно, замість нього з-за Корби чути шумне пихкання. Легко розрізаючи хвилю, мимо баркаса несеться невеличкий чорний катер, що плаває між Артибашем і південним берегом озера. Катер схожий на жука. Із хвацьки загнutoї труби йде густий дим. Машина весело стукотить, і катер швидко зникає.

Веслярі дивляться йому вслід заздрими очима.

— Машина, — хитає головою староста.

— Машина! — завзято задикувато гукає Гліб, — Алтин-Коль теж буде машина.

Далеко на тім боці, зливаючись із тремтливою блакиттю неба, видніються аїли Яйлю. Впоперек озера тут п'ятнадцять верстов — найширше місце, але хто в Яйлю довірить вітрило? Карачіною кусає короткого вуса й намагається ду-

мати. Але йому заважає голод. Карачіной почуває, як стискається йому живіт і щось неприємно бурчить усередині. Він нагинається й починає вичерпувати воду. Гліб каже:

— Ти любиш воду черпати, старосто. Сідай на моє місце, — і кладе весло.

Менке, підібгавши ногу, б'є поклони над веслом; з напруги він прикусив язика і його нова сорочка промокла наскрізь. Гліб бачить, що навіть Іван Тасіков, сухий і жилавий, найкращий весляр в артілі, і той часто міняє руки, поплювує й крекче.

Гліб думає, що так не доїхати й за два дні. Він бере свій плащ і починає прив'язувати мотузком до щогли. Через півгодини над баркасом напнувся сірий брезент плаща і здригнувшись, немов його хтось підштовхнув знизу, баркас поплив швидше.

«Низовий» буйнішав. Він зашумів у верховітті дерев, укрити озеро частими баранцями хвиль і помчав баркас уперед. Веслярі повеселішали, поклали весла й лежали на лави.

Алтин-Коль — святе озеро камів
Алтин-Ту стереже Алтин-Коль.

Голосно заспівав Карачіной. Він стояв випроставшись на цілий зріст біля керма, зсунувши смушкову шапку на потилицю, і вітер напинав його довгу сорочку, як червоне вітрило. Він співав, показуючи білі зуби, і весело підморгуєчи власним думкам. Менке попросив:

— Покажи твій камінь, старосто.

Карачіной засунув руку за пазуху і знайдений уламок знову пішов по руках. Навіть недовірливий Гліб піддержав його кілька хвилин, уважно розглядаючи блискучі жовті краплинки, а Менке так і вп'явся очима в знахідку, поскріб її синім нігтем, потер об рукав, зідхнув і раптом позаздрив:

— Поталанило тобі, Карачіною Чуткашев, багатий будеш.

— Новий зайсан у Кирсаї буде, — з'ехидував Гліб.

— Чому зайсан? — засміявся влещений Карачіной. —

З одного каменя яке там багатство?

Коли пристали до берега в тіні скелі, Менке нагрів чаю

і роздав останні пригорщі толкану. Карачіной навіть не всипав його в чашку, а проковтнув сухий, запиваючи густим, як дьоготь, масним чаєм.

Він пивив цілий казанок, але чай не міг наситити голодний шлунок.

Карачіной подивився на Гліба, що, лагодячи рукав плаща, розперезався, і на хвилину позаздрив на його зріст: певне, в нього шлунок маленький, більше не просить. Карачіной помацав під сорочкою голий живіт і його погляд раптом спіткнувся об миску з толканом.

Толкан густо плавав у цинамоновому чаї, налитому по вінця, — жирний, смачний толкан. Якби виїсти оту миску всю... Карачіной почував на язичі гіркуватий смак толкану, і слина покотилася йому. Непочата миска належала Менке. Менке сидів, задумливо чухаючи облуплений горбатий ніс, і похитував головою. Він бачив, як жадібно дивиться староста на миску, і нерішуче сказав:

— У мене велика сім'я, а в тебе маленька, віддай мені твій камінь і їж мій толкан.

— Золотий камінь за миску толкану? — закричав Карачіной. В голосі його чути голод і злість.

— Нову сорочку на додачу, — сказав Менке і почав скидати свою фіялкову «фантазію». — Сорочка зовсім нова, вдруге одягнув, — подав він сорочку Карачіноєві й поляскав себе по пухких плечах.

Карачіной нерішуче розклав сорочку на колінах, помацав блискучий сатин, але думати не міг. Перед ним танцювала, кепкуючи й дражнячи, кругла миска з толканом.

— Сьогодні не встигнемо, — сказав позаду Гліб і глузливо подивився на старосту. — Не доїдемо, — знову сказав він. — Нащо віддаєш сорочку, Менке? За толкан нехай дає камінь.

Карачіной швидко простяг одну руку по миску, другою кинув камінь Менке. Він підняв миску обома руками, не чуючи, що вона обпікає йому пальці, і не відриваючись, як п'яниця від пляшки, висмоктав усю до дна, облизав язиком, обтерся й поставив на землю.

— Віддай, не голим же йому їхати, — втрутився знову

Гліб, бачачи, що Карачіной згортає сорочку. Менке вертів у руках камінь і не знав, куди сховати. Він спробував за-пхнути його за підбійку кашкета, але камінь не влезив. Тоді Менке сховав його в кисет з тютюном, а кисет туго прив'язав до пояса мотузкою, потім напився самого чаю і задоволений із вдалої міни запалив люльку.

Знову наставили саморобне вітрило й знову, розсуваючи білозелені хвилі, помчав баркас.

Спека лилася з розтопленого неба, з берега долітали густі пахощі живиці, що проступала із стовбурів, і яскравих диких квітів. Було так тихо, що найменший шелест у тайзі, шум водоспаду, скрип щогли далеко лунали над блискучим, як напнутий шовк, озером.

Далеко на обрії легкою білою тінню, що губилася в блакитному полум'ї, вставала сама Алтин-Ту — «Золота Гора». Там, високо над озером, горіли блідим золотом її «білки».

— За весла, — сказав Гліб і зняв свій плащ, — скоро приїдемо.

— Приїдемо, — potwierдив Карачіной і похмуро подивився на розбухлий кисет Менке. Він почував, що захопився і помінявся невідгідно.

Алтин-Ту чимраз вище підносила свої сині кручі, яскравіше й прекрасніше блищали її «білки», і розморені спекою люди мимохіть підводили очі до привабливої білини вічних снігів.

Баркас плив повз стримку стіну скелі, потім круто повернув ліворуч: під самісіньким Алтин-Ту відкрилася вузька протока. Весла заскрипіли по дну.

За двадцять кроків на грузькому березі стояв аїл і хата — кооперативна комора. Веслярі закасаєли штани й увійшли в воду.

— Буза-мо-о! — щосили гукнув староста.

— Бузамо! — не в лад прокричали всі четверо.

— А-а, о-о! — сумовито простогнала луна від Алтин-Ту.

Довго гукали перевізники, перегукуючись із луною своїх гостей. Нарешті з аїла виліз чоловік і собі гукнув:

— Яхчі!

— Яхчі, яхчі! — поздоровкалися прибулі.

Бузамо теж закасав штани й пішов до баркаса. Не встиг він підійти, як Менке похапливо розв'язав кисета і подав йому виміняний камінь.

Бузамо колись був на золотокопальнях і багато нажив золота, як говорили в Кисаї, — він мав знати ціну каменя. Бузамо не хапаючись оглядав камінь, жував сухими губами й мовчав. Мовчали й прибулі. Бузамо сказав:

— Нема в камені золота, це мідь. Біля Ажі брали? — Він глузливо поглянув на отетерілого Менке. — Біля Ажі міді багато, завод незабаром будуватимуть.

Бузамо повернувся до старости.

— Сіль привіз? У всьому Чулишмані соли нема, давай вивантажувати.

Менке стояв, розчепіривши ноги, держачи на долоні камінь, в якому не було золота, а була мідь. Одна холоша йому спустилася й упала у воду, а він усе стояв. Потім сховав камінь назад до кисета й пішов до берега.

Почали вивантажувати. Карачіной стояв на баркасі й подавав товар, а Гліб, Іван і Менке, обережно ступаючи, ішли по коліна в воді до берега.

Спека поволі спадала. З берега летіли густі зграї комарів, крутилися легкими хмарками й сповнювали повітря приємним гудом. Гаряча земля прилипала до мокрих підшов; над тьмяними «віконцями» болота знімалася тонка пара, і вся вузька улоговина, що темніла стиснута між горами, здавалася лазнею, що поволі вихолоджується.

Уже зовсім наприкінці Менке спіткнувся, шубовснув у воду і ящик, котрого ніс, боляче стукнув його по голові й збив кашкета. Менке впіймав намоклий кашкет і швидко почав підіймати ящик, боячись, щоб не помітив продавець. Менке сопів, але йому несила було підняти ящик на плече. Він поніс його поперед себе і увесь мокрий поставив у коморі.

Половину плати за перевіз за умовою перевізники одержували від Бузамо, а половину в управі кооперативу в Курмуртуці. Бузамо відлічив по три паперові карбованці кожному, а крім того два карбованці старості, замкнув комору

й налагодився до аїла. Менке нерішуче потяг його за рукав і спитав:

— Щира мідь? Золота зовсім нема?

— Нема, нема, — заспокоїв його Бузамо й пішов спати.

Менке озирнувся. Старости не було, — він пішов до лісу. Ось він їде верхи, киває рукою й кличе. Менке підходить до нього й подає йому камінь.

— Бери назад... Толкан з'їв, бери...

Староста незадоволено хитає головою.

Тоді Менке обертається, смішно підстрибує й далеко кидає камінь, що обдурив його, у срібну бороду Алтин-Ту.

Один по одному ідуть перевізники додому до Кирсаю. Карачіной Чуткушев їде верхи, похитуючись у сідлі. На його спині відбиваються останні проміні вечірнього сонця. Він дригає довгими ногами під животом коня і співає пісні:

Алтин-Коль святе озеро камів,
Алтин-Ту стереже Алтин-Коль.

— Кожний хоче знайти Алтин-Ту, — говорить Гліб, і голос його перебиває пісню старости, — ось збудують в Артибаші електровню, — то буде справжня Алтин-Ту. Алтин-Коль працюватиме на всіх! — гукає він роздратовано в широку спину старости, що хатається перед ним. Але Карачіной не чує. Він б'є коня чобітьми, і кінь чалапає ристю.

— Алтин-Ту для всіх? Тоді всі будуть багаті? — питає Іван Такісов не розуміючи. То були його перші слова за всю подорож. Він скидає на хвилину свій кашкет, щоб краще почути Гліба Ірбакова, що жив у великому місті Бійському і багато знає.

Долину заливає морок, над драговиною, зарослою чагарником, знімається білий туман, комарі заливисто співають вечірню пісню. Вершник і трое піших швидко посуваються стежкою. Ось стежка пірнула вниз, і люди зникли. З темряви востаннє чути:

Алтин-Ту стереже Алтин-Коль..

МОГИЛА УРМАТ

1

Відколи Кирсай перекочував на нове становище, щастя відвернулося від Кара-Івана. Старі люди ще тоді говорили, що лихо буде, але Кара-Іванове лихо було гірше, ніж у інших.

П'ять років тому Кирсай стояв далеко від Чульшмана на нагір'ї, де починалася тайга і де була родюча земля й багато поживного корму для худоби. Того року вмерла «Камка»¹ Урмат. Її поховали урочисто, далеко від селища, на суміжній горі, обклали могилу важким камінням, щоб важко було духові Урмат вийти назверх, і поставили дерев'яний надгробок.

Але певно образили чимсь кирсайці Урмат. Вона не заспокоїлася в землі. З гори вітер доносив ночами стогони, крики, — дух Урмат гнівався.

Від покійників завсіди сподівайся лихого. Трапилося лихо і в Кирсаї.

Дід Бахтубай Чалканов проходив якось повз могилу й почув голос Урмат, що кликала його. Бахтубай прийшов до дому і вранці другого дня помер. Кирсайці перелякалися. Старики вирішили, що треба перейти на інше місце. Аїл Бахтубаїв спалили разом із покійником та його майном, і селище перекочувало за п'ятнадцять кілометрів у тайгу.

Там, на гірській галявині серед лісу поставили нові аїли. Але не встигли кирсайці побудуватися, як трапилося нове лихо: Микита Теденьов, делегат до Кумуртуцької сільради, запив і заїхав на заборонену гору. Побачивши рублений над-

¹ Камка - шаманка.

гробок Урмат, Микита так перелякався, що протверезився. Він щодуху гнав свого коня додому і не сказав у Кирсаї і слова. Але дух Урмат не можна було обдурити: через два дні Микита, Кара-Іван і Девечі — безталанний син померлого Бахтубая, 25-літній карлик, полювали вночі на гірського цапа «тека» і Девечі в темряві ненароком застрелив Микиту, — йому здалось, що то цап.

Люди, що не мали нічого й заздрили на багатство Девечі, — такі, як Гліб Ірбанов, — говорили були, що Девечі злостився на Микиту за те, що той наклав на нього великий податок, але Микита перед смертю встиг признатися, що бувши п'яний заїхав випадково на заборонену гору. І селище, покидавши недавно збудовані аїли, в паніці перейшло до Чулашману.

Там, на стежці, що веде від Алтин-Коля до Кумуртука, віддалік страшної могили, дозволили старики ставити аїли. На цьому місці кирсайці прожили п'ять років.

Під час цих переїздів почалося Кара-Іванове безталання. Перше лихо була смерть дружини. Вона дуже перелякалася, коли горів Бахтубайв аїл, передчасно породила мертву дитину і сама вмерла по дорозі на нове місце. Кара-Іван втратив добру робітницю й надію на сина-помічника. Він лишився з двома дочками — двома Маріями.

Друге лихо були ноги. Ноги почали боліти й пухнути в Кара-Івана з минулого року. Він спробував молитися богам, Кара-Івана вихристили давно, але так само, як і багато інших, він гадав, що краще не забувати й про «кама». Ім'я його теж було подвійне: колишнє Кара і православне — Іван.

Кара-Іван розкладав перед собою полупані старі образи Миколи-чудотворця і божої матері, дивився на них і бив поклони. Поруч з ним молилася старша дочка — Марія похристиянському, Темей — по-звичайному. Темей молилася й прохала в бога чоловіка. Їй було вже 22 роки, а в долині Чулишмана соромно дівувати до таких літ.

Темей молилася палко, а батько тільки зідхав і бив поклони. Кара-Іван боявся Урмат. Вона була сильніша за Бога, намальованого на дерев'яній дощечці. Урмат гнівалася, як і перше, ноги пухли, і Іван не міг полювати. В аїлі не було

вже чаю, толкан теж уже кінчався, був тільки «чегень»¹ від одним одної корови.

Якось, коли не так боліли ноги, Кара-Іван вирішив проїхати до Кумуртука й проміняти хутра, що залишилися після полювання зимою. Менша Марія, дев'ятилітня весела дівчинка, осідлала йому коня, приторочила до сідла три шкури білок і бурундукові. Старий Іван ледве зіп'явся на коня й поїхав. До Кумуртука він приїхав надвечір і заночував в аїлі земляка Карамаєва, що переселився до Кумуртука після нещастя із старим Бахтубаєм. Карамаєв почав хліборобити, як і багато хто в Кумуртуці, і йому жилося непогано.

Кара-Іван спитав у земляка, по чім купують білячі хутра і пожалівся на ноги. Ціна на хутра впала, — в кооперації мало товару, — повідомив Карамаєв, — а ноги нехай подивиться фельдшер. Уранці Кара-Іван сходив до переїзного санітарного аїла, в якому фельдшер, сестра й санітарний агітатор об'їздили Чулишманську додину. До цього аїла прийшло багато хворих. Поки дійшов ряд до Кара-Івана, фельдшер — лисий, худий чоловік в окулярах і чоботях, що ховалися під білим халатом, утомився. Він похапки обмацав пухкі, немов надуті повітрям Кара-Іванові литки, боляче придавив живіт і чомусь звелів показати зуби. Фельдшер подумав, скривився і видав Кара-Іванові десять маленьких білих пакетиків, звелівши ковтати їх по два щодня і пити тепле молоко.

Кара-Іван хотів розповісти історію про померлу Урмат, щоб фельдшер зрозумів від чого пухнуть у нього ноги, але фельдшер легенько відштовхнув його й повернувся до іншого хорого. Кара-Іван сховав пакетики за пазуху і ображений пішов до кооперативу. Там знову зазнав він прикрости: за білячі хутра, що спалахували на сонці червоними іскрами, давали тільки дві плитки чаю, шматок соли і три метри сатину. Кара хотів сатину на спідниці обом дочкам, але продавець не погоджувався давати більше.

Насилу виторгував Кара ще метр брузументу й тузінь пувиць.

¹ Чегень — кисле молоко

Біля кооперативу його покликав Гліб Ірбаков. Гліб був єдиний комсомолец у Кирсаї. Кара-Іван не знав гаразд, що то є комсомолец. Він знав тільки, що Гліб їздив за озеро і повернувся звідти зовсім іншою людиною. Він полаявся з тестем, викинув образи з свого аїла і взагалі нікого не слухав. Тому Кара-Іван ставився до нього недовірливо, як і всі кирсайці. Недовір'я це не переборов він навіть тоді, як торік, коли оподатковували, Гліб вступився за Кара-Івана.

Тепер Гліб збирався організувати артіль і вернутися на старе становище біля могили Урмат, бо там земля дуже добра для хліба. Гліб так і сказав, що земля біля могили дуже підхожа, що він клопочеться в сільраді, щоб видали зерна на засів озимини.

Кара-Іван подивився на усміхнене обличчя Ірбакова і подумав, що той жартує. Але Гліб почав серйозно доводити Кара-Іванові, що сіяти хліб вигідніше, ніж полювати: звіря в тайзі стає дедалі менше, хіба добре живеться самому Кара? Ось Карачіной і Девечі, в яких багато коней, і ті посіяли ячмінь; Кара-Іван може, якщо хоче, теж вступити до артілі.

Обличчя Кара-Іванові посіріло від образи й страху; він плюнув і, не дослухавши, пішов геть. Нечиста сила вселилася в цього комсомольця. Урмат задушить його, як задушила інших, так йому й треба. Так думав Кара-Іван, виїжджаючи з Кумуртука.

Кінь швидко йшов стежкою вгору, стежка виляса, чимраз глибше зариваючись у тайгу, і тайга чорно-зеленою стіною ставала з обох боків. Рудий, товстий багатолітній шар хвої притлумлював стукіт копит; десь недалеко набридливо кувала зозуля. Було тепло й вогко, як буває тепло й вогко в перші літні дні.

Кара-Іван сидів, зсунувши шапку на вухо. Його коліна за звичкою стискали боки коня, і носки чобіт глибоко стирчали в широких алтайських стременах. Прощаючись, Кара-Іван випив трошки в земляка; тепер він не почував болю в нотах, у шлунку було тепло, і Кара-Іван тоненьким дитячим голоском наспівував якоїсь мелодії, в якій не було слів, а була скарга — тому вона й подобалася йому. Він співав,

скаржачись своїй гривастій конячці й струмкові, що стрибав понад стежною вниз до Чулишману, на свої невдачі, на дружину, що вмерла передчасно, на опухлі ноги, на дочку, що її ніхто не бере заміж.

Голос його не порушував звичайних шелестів у тайзі, а навпаки, — він зливався з ними, як зливалася в передвечірньому мороці його обшарпана шапка з лисячого хутра, кожух і конева грива з кашлатими лапами кедрів.

Сонце сідало. Воно простягало тремтячі в повітрі крила променів, без жалю роздираючи їх до крові об шпичасту стіну тайги, і кидало гарячі краплі в ручай. На стежці простяглися довгі тіні. Стало холодніше й чутніше стало водоспад, що ним спадав струмок унизу; голосніше заклацали копита об кам'янисту стежку, а позаду, поволі наздоганяючи, білим вітрилом впливає туман.

Кара-Іван краще запнувся в кожух і погнав коня.

Слова Ірбакова не йшли йому з голови: «Хліборобити краще, ніж полювати», це й Карамаєв казав. «Тайга зовсім порожніє»... Кара-Іван зідхнув.

Через годину він виїхав на верх гори. Звідти видно стало чисту галявину. Галявина була кругла й рівна. Посеред неї рівним стовпом стреміла в небо обгоріла смерека. Беззоряне небо тіло над тайгою; з нетрів її виринув вогненний місяць.

Від обгорілої смереки по молодшій траві простягся чорний пазур. Пазур дряпав траву, стискаючись і вкорочуючись, і червоний місяць захитався на вістрі смереки.

Місяць хитався, а разом з ним хиталася й ніч у тайзі.

Було тихо.

Аж ось кінь здригнувся й нашорошився. Чиясь тінь метнулася через молодшу галявину, і Кара-Іван відчув, як змокріла йому спина від холодного поту. Він підвівся на стременах, придивився й зразу закричав голосно, розпачливо, як кричить поранений «теке»¹ в тайзі. Голос його сколихнув непорушну нічну тишу, і луна над самою головою голосно охнула:

«Кара-Іван... Ка-ра-Івана-а-а!...»

¹ Теке — дикий козел.

То кричала розгнівана Урмат. Це вона чорним пазурем тяглася через галявину.

Мокрий від жаху, забувши про опухлі ноги, бив Кара-Іван коня, і кінь, голосно хропучи, скакав через тайгу.

Хрускіт галузок, стук копитів будив порожню тишу, і, розходячись колами, як по воді, сотні голосів неслися над вершником, доганяючи й переганяючи його.

Так мчав Кара місячної ночі без дороги в тайзі, поки почав падати дощ. Шум і холод крапель, що впали на обличчя, трохи заспокоїли його. Він зліз із коня, поставив його під виступ скелі, а сам, укрити себе й покупки коужом, заліз під живіт коневі.

Навіщо було говорити з комсомольцем? Урмат уже знає, кінець настав старому Кара-Іванові. Кара-Іван мовчки, без слів молився, просячи пощади.

Дощ падав усю ніч. Удосвіта мокрий і похмурий Кара-Іван знайшов стежку і вернувся до Кирсаю.

Того дня віднялися йому ноги. Злізти з коня він уже не міг. Його зняли сусіди, що збіглися, в двір, і понесли його до аїла на піл. Відтоді Кара-Іван уже не підводився. Порошки, привезені від фельдшера, він боявся заживати. Він звелів Темей покласти їх на полицку за образами. Там вони лежать, мабуть, і тепер.

Пригода з Кара-Іваном довго тривожила селище. Тепер уже був не 24-й рік. Молоді не дозволили б старикам знову тікати з загітотого місця. До того ж, Карачіной і Девечі засіяли єдину придатну латку землі в Кирсаї, — вони, звісно, не покинули б свої ниви. До Кара-Іванового аїла довго боялися підходити. Людина, що чула голос Урмат, мусить умерти і краще не водитися з нею.

Так думав і сам Кара. Але смерть не поспішала. Вона видовжила і висушила й без того худе й довге Кара-Іванове обличчя, глибоко під лоба вдавила очі, і роздула ноги синіми пухирями. Смерть знущалася з Кара-Івана. Вона зробила його хирим, безпорадним, як немовля, що ходить під себе. Дочки мусіли прибирати за ним, а що в Кирсаї не було звичаю прати шмаття, то сорочки Кара-Іванові скоро проійшли задушливим смородом виметів. Він цілими днями неру-

хомо лежав на спині, дивлячись через закурений верх аїла в далеке блакитне небо. Над його головою висіла рушниця, припала пилом і непотрібна, як непотрібний став і він сам.

В аїлі завсіди було напівтемно й порожньо. Старша Марія-Темей часто ходила до Караціноя на роботу (в того було велике господарство), а менша бігала гратися з дітьми. Увечорі старша Марія гріла молоко в плоскій широкій залізній мисці. Зігнувшись над каменем, вона насипала жареного ячменю й починала розтирати його, співаючи жалібною пісні. Пісня ця теж була без слів, і Кара-Іванові здавалося, що це та сама пісня, що її співав він, їдучи нещасливого вечора з Куртука.

Темей була висока, смугла й дуже терпляча. Її бронзове обличчя, кругле, як чаша, де піниться закіпаючи молоко, було вродливе, але похмуре. Чорні очі з-під косих вій дивилися завсіди вниз, на те, що робили руки.

Темей завсіди працювала. Чорна спідниця й червона заношена кохта — її одяг. Коли вона випростувалася над каменем і розгинала втомлену спину, її довгі коси дзвеніли монетами і перлямутровими пувицями. Темей дивилася в ясний квадрат дверей на галявину, де проходили люди, чути були гучні голоси чоловіків і тупіт коней.

Темей дивилася, тоскно видзвонюючи монетами, і Кара-Іван розумів свою дочку.

Але хто візьме перестарку-дівчину, в котрої три метри сатину на спідницю, корова та батько, що вмирає? Кара-Іван зідхав і просив у дочки люльку. Темей набивала відразу дві — собі й батькові, — розкурювала й дивилася нерухомо на вогонь під триногою. Обое були нещасливі.

2

Едін Менке напився вранці чаю з толканом і відчув, що ще голодний, але більше їсти не годилося. Менке вийшов з аїла і не поспішаючи пішов стежкою, міркуючи, до кого б його зайти в гостину, щоб попоїсти. Але в Кирсаї мало хто їсть досхочу, і щороку таких людей стає менше. Старі люди казали, що то гнівається Урмат, що вона зігнала дичину

в тайзі. Ось тепер літо, полювання ніякого, а їсти треба. Петро Коюєков і Іван Терікесов поїхали на озеро ловити рибу. В них є сітки. Девечі Чалканов заробляв, перевозючи вантаж з Кумуртука до Улагану, але в Девечі десятеро коней і збруя, а що робити іншим?

Із-за уламків скелі показалася вузька вигнута, як язик, зелена смужка. Ця ячмінь Карачіноя Чуткушева. Біля самої смужки стояв Іван Такісов і жував ячменеву стеблинку. Менке підійшов і сказав:

— Свій ячмінь у Кирсаї буде, не треба буде до Кумуртука їздити.

Іван Такісов мовчав.

— Старостів ячмінь, — сказав він і чомусь подивився на небо.

Менке закивав за звичкою головою, немов поклони б'ючи:

— У мене півмішка толкану залишилося, сім'я велика, багато їсть.

Менке зідхнув і почухав борідку. Гроші, зароблені за роботу на баркасі, давно витрачено. Знову їхатимуть не скоро, зате скоро треба платити податок.

Повз них пройшла худа сердита Карачіноєва дружина з дійницею. Вона підозріло подивилася на перевізників, що стояли біля її ячменю, і закричала:

— Карачіной приїхав, податок привіз.

«Зла жінка, завсіди скаже неприємне», — подумав Менке.

У новій хаті Карачіноя Чуткушева зібралися всі чоловіки Кирсая. Сиділи біля великого казана, де варився густий масний чай, і палили люльки. Карачіноя, старосту артілі перевізників, по смерті Микити обрали до Кумуртуцької сільради. Карачіной найповажніша в селищі людина. Він голосно говорить, і всі слухають його.

— Податок цього року великий. Радянська влада любить гроші, — посміхається Карачіной відкопиленими товстими губами.

Посміхається й Девечі, що важко розлігся на овечій шкурі, посміхаються й ті, кому нема з чого платити податок.

Карачіной веде далі. Цього року він багато грошей витратив на засів, тому справедливо буде, коли кирсайці зменшать

йому податок на хату. Карачіной дивиться на Темей. Поруч його жовтої дружини, що сохне від якоїсь хвороби, Темей здається зовсім не перестаркуватою. Ласкаві Карачіноеві очищі спалахують, він відкопилує нижню губу й звертається до дівчини:

— Кара-Іван однаково помре... Ти підеш до чоловіка...

Карсайці дивляться на дівчину й сміються з жарту старости.

Але Карачіной не жартує, він зна, що говорить.

— Я знайду тобі чоловіка, доброго чоловіка. — Карачіной розводить руками. — Два роки ми за твого батька податок платили. Тепер нехай він поверне.

— Нехай поверне, — слухняно потакує Едін Менке. Його круглі широкі ніздрі роздуваються, вдихаючи смачні пахощі чаю. Він скося дивиться на казан. Зла жінка, боїться почастувати. Але Карачіноева дружина вже розливає чай у чашки. Миска з толканом і «чегень» стоїть посередині.

— Нехай верне, — говорять кирсайці, беручи в руки гарячі чашки, нехай верне.

Двері широко розчиняються і до хати входить Гліб Ірбаков, Іван Такісон і Леон Тамітеков, — той самий, що недавно одружився.

Гліб дуже впертий. Раз узявши собі в голову артиль, він уже не міг заспокоїтись, але доки умовив Івана і Леона. Іван почав слухатися його після останньої подорожі до Артибаша, а Леон колись був наймитом у Кумуртуці і давно хотів жити, як кумуртучани. Він ще торік пропонував Глібові сіяти спільно, але Гліб лагодився тоді переїхати до Артибаша. Тим часом староста захопив усю придатну землю. Треба було переселятися з Кирсая.

Гліб побував у Кумуртуці, побував на старому становищі. Вони поїхали туди ще раз уже всі троє, щоб заспокоїти Івана, що вагався, і остаточно вирішили переселитися. У Івана двоє коней, у Гліба і Леона по одному, зате Леон дістав у колишнього хазяїна плуг, а Гліб клопотався про насіннєву позику. Всі вони разом прийшли на збори й посідали в кутку поруч, мовчазні й рішучі.

Порядок трохи порушується. Кирсайці дивляться на ком-

сомольця; в їх поглядах цікавість, недовіра й роздратовання. Порядок порушується ще більше, коли Гліб, випивши запропоновану чашку чаю й подякувавши, повідомляє, що він, Іван і Леон організовують артіль і хочуть вернутися на старе становище біля могили Урмат. Сільрада обіцяла дати їм на-сіння й звільнити від податку.

Так говорить Гліб Ірбаков і хвилюючись гладить свою тонку хлоп'ячу шию.

Збори вражені. Недопитий чай розливається по долівці. Старі кваплячись виходять з хати: вони бояться сидіти поруч з людьми, що сами накликають на свою голову смерть.

Перший отямився Карачиной.

— А податок хто заплатить?

— Ви заплатите,—відповідає Гліб, у тебе, у Девечі ячміль посіяний, хата нова, коні — є за віщо платити.

— Ячміль добрий росте, — прикидає мовчазний Іван Та-кісов.

Жили напинаються Карачиновеї на шиї, але він стримано говорить.

— Я делегат, мене спитати треба.

Він розкурює погаслу люльку й знову проказує: — Спи-тати треба.

В голосі його погроза.

— Переїдемо.

— Не переїдете.

— Переїдемо!

— Не переїдете! — Це кричить маленький Давечі і тупає великими чобітьми. — Ліхо всьому Кирсаєві буде.

— Переїдемо! — як один повторюють усі три члени артілі:

— Землі багато, земля родюча. Хто поїде, тому добре буде.

Після того всі троє виходять.

Того ж дня вони розібрали Глібів аїл і впакували майно. Увесь Кирсай збігся дивитись на людей, що не бояться Урмат. Дружина Гліба Ірбакова Серафіма, худорлява ма-ленька жінка, похожа, як і її чоловік, на підлітка, не під-водила очі. Вона дуже боялася переселятися, боялася батька, що прокляне її, як довідається про переселення. Вона ляка-

лася ворожих, переляканих і співчутливих поглядів кирсайців, але найбільше вона кохала чоловіка і тому не сперечалася.

Скрина, постіль, дві шкури, казан, рушниця, трохи одержі, — ось і все майно Гліба Ірбакова. Майно впаковано, коні нагодовані, можна рушати в дорогу.

— Тьох-тьох! — цмокав язиком Гліб.

— Тьох-тьох! — повторюють Іван і Леон.

Коні рушають.

— Стій! — не витримуючи гукає стара Боданова. Вона біжить за конем, і її довгі брудно-сірі патли розвіває вітер.

Гліб не обертається. Тоді баба голосно й оскаженіло плюється, але вітер, що дме їй у обличчя, повертає плювки назад і заліплює їй обличчя. Кирсайці стоять і довго дивляться на пересельців, що від'їжджають.

Хитаючи пакунки й обережно ступаючи, коні спускаються покрученою стежкою. Густа кошлата тінь, схожа на скуйовджену голову старої Боданової, укриває аїли, немов теж хоче затримати надто сміливих пересельців, але вони їдуть далі й далі.

Там, далеко в долині, що її оберігає тінь Урмат, поставлять вони перший аїл комсомольця Гліба Ірбакова.

3

Темей завсідни працювала. Чорна спідниця й червона занові в Карачіноєвій хаті її довго били по лицях. Вона нахилилася до батька й закричала:

— У нас корову беруть за податок!

Більше вона нічого не могла сказати й заплакала. Скупі гіркі сльози образи й безсилля текли по її вродливому обличчю, і дужі робочі руки висіли безсило.

Тоді Кара-Іван згадав про Девечі.

Девечі Чалканов був син Бахтубая, що вмер, почувши голос Урмат, і небіж Карачіноя Чуткушева. Батько Девечі покинув добрі коні. Дев'ятеро коней покинув він Девечі та ще п'ятеро придбав той сам за ці п'ять років. Девечі найкраще з усіх менжував кіньми в Чулишманській долині. Він перевозив кооперації товар в Ачелман, Кумуртук, Інтер-

нат і далі в гори до самого Улагана, а цього року спільно з дядьком посіяв ячмінь. Девечі було тепер 30 років, на зріст він був з десятилітнього хлопчика, а проте ніхто не дозволяє собі сміятися з нього в Кирсаї.

Обличчя в Девечі кругле, безволосе, брови густі, очі великі й похмурі. Тільки тоді, коли він дивиться на коней, очі йому трохи прояснюються.

Девечі скнара. Взимку і влітку він носить той самий одяг: старі чоботи, широкі чорні шаровари і ясну сорочку, підперезану червоним перкалевим поясом. Як спалили батьків аїл, відтоді Девечі живе в дядька Карачіноя. Гроші він ховає до слухного часу.

Він двічі вже сватався до перестаркуватої Темей (яка бо інша дівчина піде за нього?), але Кара-Іван жалів дочку. Девечі терпляче чекав. Тепер він дочекався.

Кара-Іван зідхав: треба швидше віддавати дочку заміж, а то розтягнуть усе господарство. Він посилає меншу Марію по Девечі й каже Темей посадовити себе. Темей дужими руками підводить напівмертве опухле батькове тіло й підпирає його одним однією латаною подушкою. Кара велить зварити густий чай, якого давно вже не варили, і дістати в сусід трохи арачи. Темей не розуміє, до чого воно отаке свято, коли забирають останню корову, але слухняно виконує наказ.

Девечі приходить увечорі, — зразу приходити не годиться. У новій червоній сорочці, мовчазний, маленький і бундючний, він питає хорого про стан здоров'я й сідає на єдину невитерту баранячу шкуру. Темей розуміє тепер, нащо звелів батько дістати арачи. Вона дивиться згори на темнолицого карлика, і їй хочеться втекти з аїла.

Але тікати нема куди. Це тільки Гліб Ірбаков розповідає, що по той бік Алтин-Коль дівчата йдуть, куди хочуть, працювати і сами виходять заміж. Але що з того, що говорить Гліб?.. Темей хмуриться й замітає долівку. Вона прибирає шкури, витирає ганчіркою дві напівпорожні скриньки, ставить у куток відерце, що в ньому давно вже не били масло і, не підводячи голову, починає мішати палкою в казані.

Тим часом Кара-Іван розмовляє з гостем. Він розповідає

йому, як він їздив до Кумуртука, як Урмат навмисне перенесла його на заборонену гору й кликала стома голосами, як упоперек стежки виповз із могили довгий залізний пазур, ухопив його разом з конем і кинув далеко-далеко в тайгу.

Оповідючи, Кара-Іван прикрашує своє оповідання вигадками, що в них він і сам вірить. Девечі поважно киває головою. Відповідаючи, він розказує, що отой дурноверхий Гліб розібрав аїл і поїхав на те саме місце... Так, так, нечиста сила вселилася в нього,—говорить Девечі, побачивши, як тремтить від страху Кара-Іван.

— Завтра його дружина плакатиме й рватиме на собі волосся по покійнику,—крипить Кара-Іван і плюється жовтою, схожою на гній, слиною. Довго він не може заспокоїтися.

Так розмовляють вони й словом не згадуючи про справу, в якій прийшов Девечі. Тільки напившись чаю з толканом і випивши арачки, Кара-Іван переходить до діла.

— Ти знаєш, що в мене є дочка Темей,—починає він,—але мені набридло тримати її при собі і я хочу віддати її заміж за доброго чоловіка.

Кара-Іван зідхає з таким виглядом, ніби йому й справді набридла ця мовчазна дівчина-працівниця.

— Ти добрий чоловік,—веде далі Кара-Іван, зробивши, як годиться, павзу, і я сказав собі: Каре-Іване, ти незабаром помреш, нехай Девечі візьме Темей-Марію, візьме твій аїл, твою рушницю (добру рушницю,—адже Кирсай знає) і нехай живе на здоров'я.

Кара-Іван утомився від довгої промови й спускає голову на подушку блискучу від бруду.

Девечі жує цинамоновими губами й мовчить, як годиться людині, що хоче одружитися. Через півгодини вони обговорюють шлюбний договір. Кара-Іван висуває такі вимоги: Девечі зобов'язується утримувати його, Кара-Івана, до самої смерті, поховати як годиться і поставити на могилі надгробок. Девечі зобов'язується видати заміж меншу Марію, коли вона стане на порі, і дати їй посаг. Він повинен зберегти усе майно і навіть збільшити його. Суперечка виникає на питання, чиїм коштом справляти весілля: Кара-Іван вважає,

що коштом нареченого, але скупий Девечі вимагає, щоб витрати були наполовину.

Він оглядає шлюбну давно придбану спідницю, трохи пожовклу й побиту міллю, і три метри чорного сатину, що привіз Кара-Іван, востаннє їздивши до Кумуртука. Темей мала шити дві спідниці — собі й сестрі, але Девечі хоче мати на весілля нову сатинову сорочку.

Нарешті, суперечка кінчилася, Кара-Іван вимагає, щоб усі акти шлюбного договору записано. Маленька Марія записує олівцем на аркушику із свого зошита, даного їй у Чулишманському інтернаті. Пишаючись з того, що до неї звертаються в такій важливій справі, дівчинка тоненьким тремтячим голосом один по одному читає пакти договору. Батько, наречений, наречена і Карачіной, що прийшов за свідка з боку нареченого, стежать за її маленькою брудною пучкою, що сунеться по рядках, і мовчки кивають головами. Карачіной примружившись дивиться на міцну постать Темей і задоволено сопе, — Девечі далеко їздить з вантажем, мо-лода дружина залишатиметься сама.

Як договір прочитано, батько й наречений вмочають вказівці в золу й по черзі ставлять свої підписи, — відбитки під договором. Девечі приходить уранці знову й приносить Темей сережки, що мають форму двох мідних зігнутих баранців з блискучими камінчиками замість очей. Ці сережки він давно купив у Кумуртуці.

З цього дня Темей-Марія і Девечі Чалканов — наречені.

Новина про одруження карлика збила з пантелику й розсердила кирсайців. Розсердився навіть Карачіной — його дядько. Виявилось, що небіж — скнара і старий Кара-Іван перехитрував його: Девечі відмовляється платити податок за наречену, а з старого що ти тепер візьмеш? Не можна забирати останню корову перед весіллям.

Але думати про це не було часу. У Кирсай повернулися троє коней і два їздці, Іван і Леон, — живі й цілі.

Кирсайці обступили їх, обмацували руки, ноги, мацали сидла, вуздечки, дивилися, витріщивши очі, не вірячи собі. Іван за звичкою мовчав, а Леон весело й хвастовито розповідав, що вони в доброму здоров'ї приїхали на заборонену

галявину, поставили Глібові аїл і тепер повернулися по свої. Гліб теж хотів був їхати, але дружина його злякалася. — Дурна баба, — посміхнувся Леон і зліз із коня.

Кирсайці слухали розгублені й недовірливі. Потім швидко розійшлися.

— Темна справа, вірити не можна.

Стара Боданова просто сказала, що це Урман навмисне підіслала їх, щоб заманити кирсайців і передавити всіх.

Тим часом Іван і Леон розбирали Іванів аїл і зв'язували нові паки.

Едін Менке відвів Івана набік (Іванові він вірив) і спитав.

— Нічого не було? Ніхто не займав?

Іван замотав головою. Менке оглянувся, чи не підслухує хто, і ще тихше спитав:

— А де візьмете насіння?

— Сільрада дасть.

Менке пішов.

Поїхав аїл Івана Такісова і знову повернулися — цього разу всі троє. Іванова й Глібова дружини сами zostалися на новому місці. Пізно ввечері до Леонового аїла зайшов Едін Менке і сказав, що він теж хоче переїхати. У Кара-Івана справляють весілля і тому податок переклали на Менке.

— А Урмат? — засміявся Гліб, нахабно вишкірюючи зуби.

— Нащо їй займати мене? Урмат не займає бідних, — сказав Менке, злий за новий податок, але зразу ж перелякався: — Не говори про це, не треба. — Він замахав рукою й пішов.

Карачіной, довідавшись, що Менке хоче переселитися, стурбувався. Хто ж платитиме несплачений ще податок? Становище й справді складалося погане. Не платити ж старості, коли він ячмінь для цілого селища посіяв. Карачіной ходив по селу й скаржився: важко бути делегатом, — про всіх клопочися, а сільрада знати не хоче, податок вимагає. Кирсайці співчутливо зідхали, але відмовчувалися. Кому охота чужий податок сплачувати?

Але в Карачіной добра голова. Він надумав: ніхто не буде платити податку за пересельців і Кара-Івана, але восени, коли кирсайці почнуть купувати в нього ячмінь, вони

приплатять по полтинничку, — однаково дешевше вийде, ніж їздити до Кумуртука. Отак і заплатять податок.

Карачіной знову скликав мешканців селища до себе й розказав, що він надумав.

Кирсайці пили чай і цмокали язиками від задоволення: добра голова в старости, добре придумав — усім вигідно буде.

Тепер Менке завагався. Коли Гліб і Іван прийшли розбирати його аїл, він стояв у своїй святковій фіялковій сорочці-фантазія і нерішуче жував кінчики вусів. Його дружина (немов нечиста сила вселилася в неї) бігала круг аїла й кричала, що не хоче переселятися на страшне місце, де люди вмирають. Вона кричала й плакала і, дивлячись на неї, вголос ревли всі шестеро малят Менке. Менке зняв святкову фантазію й вирішив залишитися — нехай ризикують інші.

Гліба Ірбакова досада взяла, що Менке такий боягуз. Він ішов під глузливими й злими поглядами кирсайців до свого коня, коли побачив Темей.

— Ти заміж ідеш? — спитав Гліб.

Темей кивнула головою.

— За Девечі?

Темей знову кивнула.

Гліб із злістю вишкірив зуби і, сідаючи на коня, гукнув:

— Ідеш за Девечі, а спатимеш з Карачіноем. Ха, ха!

Гліб голосно й глузливо засміявся. Мабуть цим реготом він виливав усю злість і прикрість від безсилля перед майбутнім життям Темей, Менке і багатьох інших у Кирсаї. Він дуже вдарив у боки коня й поскакав геть від селища.

4

Через тиждень після того, як укладено договір, наречені поїхали до церкви, що була за Кумуртуком по той бік Чулишмана. Девечі хотів вінчатися за всіма правилами. Вони ледве знайшли «ярлика»¹, бо церква відчинена була рідко, — ходили чутки, що аймак хоче закрити її. Ярлик заартачився був, бо в Девечі не було ніяких документів,

¹ Алтайський піп

котрі доводили б, що перебуває він у лоні православної церкви. Девечі й справді був нехрищений, як і його дядько, але він розповів ярликові, що християнське ім'я його Варсонофій, а документи згоріли в батьківському аїлі. Одержавши п'ять карбованців, ярлик звінчав «рабів божих» Варсонофія-Девечі і Марію-Темей.

Молоді повернулися до Кирсая і відгуляли весілля.

Того дня вранці Кара-Іван попросив винести його на траву. Сьогодні він останній день господар у своєму аїлі, завтра господарем буде Девечі.

Кара-Іван лежав на кошмі і чорно-бузковими від кіпоті та бруду вустами вдихав свіже, густе й чисте гірське повітря.

Перед ним на узгір'ї стояли шостикутні й конусуваті аїли кирсайські. Соковита трава, що хрустіла під ногами, хвилю набігала на галявину. Цілу ніч ішов дощ, а тепер тільки коли-не-коли падали краплі. Кара-Іван підвівся. Гори синіли темнофіялковими й блідозеленими кручами, немов береги замикали вузьку галявину, і здавалося, що зелена ріка трави струменем ілється між скелями вниз. Вогким і теплим туманом курілася мокра трава та листя, вогкий туман спускався з низького соняшного неба. Кара-Іван примружує очі. Це зовсім не той страшний туман, що здоганяв його страшної ночі в тайзі.

Хмарки повзуть по приступках гір і майже чіпляються за хутряну Кара-Іванову шапку. Йому здається, що гори пливуть на хмарах над галявиною; йому здається, що сам він і земля, де він лежить, і аїли стали легкі й підіймаються вище й вище до неба. Кара-Іван закидає голову. Просто в вічі йому лється густа блискуча синява. Там, високо вгорі, тремтливою крапкою стоїть «Каан-Кереди» — орел.

З аїлів іде дим; стежками пересікаючи галявину, проходять самі жінки в косинках, у чорних спідницях і червоних та динамонових кохтах. Кара-Іван прислухається, і звикле вухо ловить дзюркіт струмнів молока, видоюваного в дійниці; вухо ловить булькіт струмків, за ніч народжених у горах; воно чує далекий тупіт коней. Старий вдихає гострі, переливні й блискучі, як дощові краплі, пахоші дощу, — і в куточки його закислих очей набігають каламутні сльози.

Старий Кара-Іван плаче, лежачи на мокрій кошмі перед аїлом у день весілля своєї дочки.

— Здоров, Кара-Іване! — говорить Гліб Ірбаков, під'їжджаючи верхи, до аїла. Він розсідлує коня, пускає його на довгому поводі пастися й сідає навпочіпки біля старого.

— Приходь на весілля, — смачного барана варять, — запрошує Кара-Іван. — Темей заміж іде, тепер уже вмирати можна.

Гліб посміхається: у старого певно пам'ять коротка стала. Він певно забув, що Гліб живе на залятому становищі. Гліб дивиться на вицвілі, каламутні Кара-Іванові залиті слюзами очі й раптом каже:

— Урмат міцно спить, ніяк розбудити не можна.

Старий швидко підводиться.

— Геть від мене, геть зараз же!.. Тьху, тьху!..

Кара-Іван плюється.

— Темей, Темей! — розпачливо кличе він, пориваючись до аїла.

Гліб іде від нього.

Він приїхав до Кирсая за ділом: артіль хоче будувати хату, доки є час до сівби, але в неї мало коней, возити дерево з тайги. Гліб вирішив звернутися до Менке. Якщо Менке дасть їм свого коня, вони йому заплатять після врожаю; — адже кінь у нього тепер однаково без діла. Менке погоджується. Він почуває себе трохи винним за свою нерішучість, йому хочеться спокутувати провину. Він радить Гліба поговорити з Петром Коюєковим, що вчора повернувся з озера.

— Погано ловилося, всі сітки порвало... — пояснює Менке і йде з Глібом до аїла Коюєкова.

Петро Коюєков, високий похмурий теленгіт, сидить посеред аїла, заваленого рибою. Він, його дружина й старший син пересипають рибу сіллю й складають у барило, що Петро купив його в кооперативній коморі на озері.

Сіль лежить грудками, Петро обережно розбиває її каменем і старанно збирає всю до останньої дрібки, — соли мало, навіть у Кумуртуці немає соли. В аїлі важкий дух від риби, що почала розкладатися,

Коня Петро міг би дати, але справа в тім... (Петро велить жінці й дочці вийти з аїла)... справа в тім, що він теж хоче переїхати на землю. — Бачиш? — Він подає Глібові велику, фунтів на десять пестрюгу. На сріблясто-зеленому череві пестрюги проступили чорні плями.

— Пропали влови, а що їстимемо? Кінчу солити й переїду, — рішуче трусить Петро головою, обліпленою риб'ячою лускою.

Він пропонує Глібові переночувати в нього. Глібові треба вертати назад, але він не хоче образити Петра, — краще переночувати й остаточно умовити переїхати. Петро не Менке: він як вирішить, то вже поїде. Гліб сідає й починає допомагати солити рибу. Він працює й розповідає Петрові, як перелякався Кара-Іван, — зовсім як стара Боданова, що зїхала з глузду.

— Тепер багачка буде Темей, — говорить Петрова дружина й заздро зідхає.

— Цілого барана варять, — повідомляє засапавшись дочка, що бігала подивитися, як готуються до весілля.

Весільний бенкет почався з вареного барана. Це була Кара-Іванова частка у весільних витратах. Аїл був чисто прибраний, скрині поставлені на піл, щоб було більше місця, і гості сиділи широким колом. На весілля зійшлося все селище.

Найпочесніший гість був, звичайно, дядько нареченого — Карачіной Чуткешев, делегат до сільради й староста артілі перевізників. Він сидів, випроставши ноги в нових чоботях, у кашлатій смушевій шапці набакир, поруч із нареченим і говорив найвпевненіше за всіх. І всі слухали його.

— Таланить тобі, Кара-Іване, — дочка заміж іде і податку платити не треба.

На хвилину очі Карачіноеві спалахують злими іскринками, — він не може простити, що його перехитрували. Але за мить він уже посміхається й мацає опухлі мертві Кара-Іванові ноги. — Тепер ти можеш умерти спокійно.

Темей, її маленька сестричка й жінки-гості, закасаючи рукава й підсмикавши святкові спідниці, ріжуть варену баранину на шматки й розкладають поважнішим гостям на бля-

шаних тарілках, а простішим просто дають у руки. Від великого казана йде густа й запашна гаряча пара, і гості нетерпляче чекають, коли почнеться бенкет.

Після вареної баранини був холодець із кісток та копитів. Холодець був у великому бляшаному блюді. Кожний власним припоясним ножем відрізав собі шматок холодцю. Після холодцю їли «чегень», пили пахучий чай із толканом, маслом та молоком, потім сирники, а далі подали арачку.

За звичаєм Кара-Іван, батько нареченої, важко підвівшись, зачерпнув бляшаним корячком з дерев'яного жбана, поставленого біля нього, зеленкувато-молочного напою й подав найповажнішому гостеві — Карачіноєві. Карачіной узяв корячок, посміхнувся, витер губи й сказав, хитро примружившись:

— Чоловік маленький, жінка велика, хто вищий буде?

Гості голосно засміялися.

Карачіной хильнув з корячка в рот, витер вуса, зачерпнув корячком знову й подав гостеві, що сидів ліворуч від нього. Так переходив корячок з рук до рук. Кожний перш, як випити, говорив щось смішне або приємне нареченим, а випивши набирив корячок для сусіда. Слідом за корячком посували й жбан з арачкою. Хто випив по першій, запалили люльки, і дим голубою хвилею поплив над головами.

Поволі обходив жбан весільне коло. Удруге він пішов швидше, на третьому колі спорожнів. Девечі, що був уже напідпитку й утратив недавню пиху й урочистість, скочив з свого місця й витяг на середину кола другий великий уже жбан.

Крізь відчинені двері в аїл світила ніч.

Знову поїли гостей чаєм і знову заколував жбан з арачкою. Гості жінки розчервонілися, очі їм блищали. Скінчивши переплітати коси Темей¹), вони заспівали пісні. Їм не в лад підспівували чоловіки.

Жбан плив по колі, як по вкритому хвилями озері.

О, арака!

Чи їв на світі напій

Кращий і солодший за тебе?

¹ Весільний звичай.

Російська горілка добра,
Але арака в сто разів краща.
Дай нам араку,
Ми будемо жити і веселитися, —
Нічого нам більше не треба.

Так співав Потук Карамаєв, кирсайський співець, при-
граючи собі на «кобшурі»¹.

О, арака!
Хто вип'є араки,
Той найбагатший у світі.

Карачіной нахилився до Девечі й прошепотів:
— Араки не вистачить, візьми в мене жбан, заплатиш
колись.

Карачіной обняв нареченого й щосили загорлав:

Ми будемо веселитися, —
І нічого нам більше не треба...

Девечі послав маленьку Марію до Карачіной по третій
жбан.

Петро Коюєков сердився на старосту, але, почувши, що
запахло арачкою, не витримав, пішов на весілля й потяг із
собою Гліба Ірбакова. Коли вони увійшли, гості були вже
дуже напідпитку. Побачивши Гліба, староста закричав:

— Ось комсомол, він утік від податку.

— Пий, пий, — простяг Глібові корячок наречений. Рука
йому тремтіла і так само тремтів п'яний блиск його похмурих
очей.

— Пий! Девечі має дружину, сьогодні він спатиме з жін-
кою! Пий!.. — Девечі похитнувся і впав гостям на ноги.
Його підвели й посадовили біля нареченої.

Гліб віддав корячок Петрові Коюєкову, і Петро зразу
випив його до дна.

— Кара-Іване, — сказав Гліб і став посеред кола. На його
худенькому, гладенькому обличчі підлітка, світилося запи-
тання:

— Кара-Іване, нащо ти продаєш дочку?.. Погано ти ро-
биш, Кара-Іване...

¹ Музичний інструмент, схожий на зурну.

— Комсомольця пустили на весілля, а він лається... — знову закричав староста. І в п'яних очах йому спалахнула злість. — Геть звідси, а то лихо тобі буде.

— Лихо буде, лихо буде! — закричала стара Боданова, що впізнала Гліба, і вчепилася в нього руками.

— Лихо, лихо! — загукали п'яні гості й посунули на Гліба. Вони оточили його, підняли й понесли до виходу. Гліб полетів у темряву і вдарився головою об камінь. Йому здавалося, що він ще летить і земля під ним хитається. Гості вернулися до аїла. Над Глібом стояв тільки наречений Девечі. Він кілька разів ударив комсомольця чоботом, але Гліб не міг підвестися. Тоді Девечі помочився на нього й повернувшись до аїла голосно заспівав:

Ми будемо веселитися, —
І нічого нам більше нетреба-а-а.

Один по одному пливли жбани колом. Блідоцитринова арака, на колір як прокисле молоко, хлюпалася в корячку, хлюпалася в шлунках гостей, і в головах їх почмаріло. Над головами синіми зміями пливли пасма диму з люльок. Синіми зміями вився дим і синьо-червоним світлом світили згасаючи головешки багаття.

Важкий дух їжі, видихів, поту, арачної кислоти, важчий від диму, висів над людьми. У чорний квадрат відчинених дверей вливалось холодне нічне повітря.

Бенкет кінчався. Кара-Івана, сп'янілого після другого корячка, поклали долі на кожусі, а на полу постелили весільну постіль.

Вона складалася з сінника, покладеного на кошму, і двох подушок. Одна була своя, а другу позичила на весільну ніч стара Боданова.

Хитаючись вір араки, вона не пускала до постелі нікого й сама постелила її, як годиться. Потім, повернувшись до гостей, гукнула:

— Ідіть геть усі додому і дайте Девечі поспати із своєю дружиною.

Гості, підтримуючи один одного й співаючи охриплими голосами, почали розходитись, але мало хто з них добрів

до свого аїла. М'яка, висока трава прийняла в свої обійми безпам'ятні тіла, і тієї ночі над ними було тільки небо та зорі.

Після всіх пішла стара Боданова.

Стара хрипко засміялася й похитуючись вийшла.

В аїлі Кара-Івана порожньо. Тліють останні жарини під триногою, солодко спить у кутку на шкурі маленька Марія, що давно не їла так ситно, як сьогодні. На землі на кожусі кидається в п'яній маячні Кара-Іван, йому ввижається молочно-блакитна галявина, червоний місяць і чорний довгий пазур, що підповзає до нього. Це пазур Урмат, що вийшла з могили, щоб забрати його.

— Вона мене тягне... Урмат!.. Урмат!.. — кричить, не тямлячись, Кара-Іван.

Його висхле тіло судомить, руки несамовито відбиваються від темряви, що суне на нього; старий хрипить, і жовта піна тече йому з рота.

Над ним, на весільному сіннику тридцятилітній карлик Девечі оскаженіло рве платок з молодої жінки своєї Темей.

.
А там, далеко внизу, біля підніжжя гори, де догнивають кістки Урмат, стоять три аїли нової артілі.

ПАВЛА З ЧУЛИШМАНСЬКОЇ ДОЛИНИ

1

Єрошка лежав із зв'язаними руками й ногами, уткнувшись носом у камянисте дно напіввисхлого струмка. Якби не вивернуті за спину руки, можна було б подумати, що Єрошка ліг біля води напиться. Але Єрошка не пив, хоч йому давно пересохло в горлі. Він хрипів і намагався зрушити з місця, але довгий, сплетений з кінського волосу повід туго оповив йому тіло, й воно, немов чуже, не корилося його наказові.

Небо за Башкаусом почало сіріти, під повіткою Чайго-нека заревла корова, десь далеко внизу протупотіла отара, — починався ранок. Єрошку побачать голого, зв'язаного, і він буде посміховищем на весь Кумуртук.

— А-а-а! — промичав Єрошка з одчаєм, злістю й сльозами в голосі, боячись звернути на себе увагу і водночас закликаючи допомогти. Позаду почувся шелест, — хтось ішов, важко ступаючи й розкидаючи каміння.

— Е-ей, що робиш?

Над зв'язаним нахилилася висока постать Мирона Самандаєва. Він ніс в'язку ялинових гілок. Мирон нахилився й здивовано зацмокав язиком, потім вийняв припоясний ніж і розрізав повід. Через хвилину заляканий, посинілий Єрошка став на рівні ноги. Він насамперед відідрав грудку глини, прилиплу ззаду, але то була не глина: до заду приклеєний був йому шматок паперу, на якому великими каракулями написано: «Росіянин жадний пий».

— Нікішка Чодунаков, — сказав Єрошка й заскріпів зубами з люті, — його робота, більш нема кому.

— Його робота, — potwierдив Мирон і похитав головою, — але ходім. Де твої штани?

Вони обшукали всі куші навкруги, але штанів не було. Довелося Єрошці, прикривши живіт ялиноюю гілкою, пробиратися додому голим.

Уже розвиднілось; жінки вигонили з обор корови й вівці до ариків, аїли курілися ранковими димами; вулицею їхали вершники до кооперативу по крам. Вони весело оглянули голого закаляного парубка й зареготали. Посміхалися й жінки, соромливо відвертаючись, а з вікна, де жили росяни Фоміни, молодий дівочий голос закричав:

— Єрошко, де штани забув?

Страх як соромно було Єрошці.

Не оглядаючись, червоний і спітнілий, прибіг він до свого двору і побачив, що штани висять на огорожі, а біля них стоять його чоботи.

Марта, мати Єрошчина, місила тісто.

— Де це ти так вимазався? — підвела вона голову, — знову за Катською тягався? Ну й дурень!

Марта витерла другою стороною долоні лоба: — Батька нема, так ти як жеребець гасаєш, а робити, — так то не твої клопіт...

Єрошка мовчав, міркуючи, хто це познушався з нього. Пізно ввечері, розімлівши від гарячого Катюшиного тіла, пробирався він через струмок додому; раптом ззаду на голову йому накинули мішок, звалили, роздягли й зв'язали. Зроблено це мовчки, щоб не впізнав з голосу.

— За воду, — вирішив Єрошка, — їм, дурням, і з водою, і без води — живуть, як свині, іншим жити не дадуть. А вода наша буде!

Він умився з відра, поспідав пухкими пампушками з картоплею і ліг спати, нікому не розказавши про свою пригоду.

Опівдні вернувся батько — Гаврило Копитов, високий, рудий, голений, у сорочці про косу пазуху і шкіряній тузурці, — більше схожий на міського робітника, ніж на селянина, як був.

Гаврило їздив до Чулишманського інтернату купити в завідувача корову, але не купив і тому вернувся незадово-

лений. Завідувач був новий, забористий, він заправив таку ціну, що Гаврило тільки руками розвів. Тепер Гаврило сидів за столом і жадібно їв юшку з бараниною. Єрошка ще не прокидався.

Увійшов Мирон, хазяїн хати, де жив Гаврило Копитов. Почекавши поки вийшла Марта, Мирон розповів пожилецеві про пригоду з Єрошкою. Гаврило мовчки їв баранину, висмоктав мозок з кістки, начисто витер тарілку м'якушем і, проковтнувши його, подивився на Мирона. Обличчя в Мирона кольору цегли, горбатий теленгітський ніс, непомітні очі ховаються в косих зморшках повік і не можна розпізнати, якого вони кольору. У Мирона звичка — дивитися трохи вбік і тому здається, що він косий.

У Мирона з Гаврилом відбувається така розмова:

— Це його за воду.

— Мабуть, за воду.

— Павла накручує.

— Павла копає, Чайгонек копає, Чодунаков, Карамаєв — усі копають, воду забирати хочуть...

— Не заберуть, закон знають усі.

— Поганий народ, дуже поганий: носом у грязь тикали, папірця написали: росіяни зажерливі...

Мирон не без задоволення вимовляє ці слова. Він бачить, як червоніє широке Гаврилове обличчя, скидаючись з кольору на його темноруде коротке волосся. «А таки зажерливий», — думає Мирон.

— А за це під суд, — відповідає Гаврило, — огорожу зробити треба.

На цьому розмова кінчається. Мирон іде до обор й до своїх коней, а Гаврило йде до своїх земляків говорити про огорожу.

Господарство в Мирона велике. За господарку в нього сестра померлої дружини Соломія, теж удова. Два роки тому узяв до себе Гаврило її сина підлітка, але сільрада визнала небожа за наймита, а Мирона за куркуля.

Це було як секретарювала Павла Ундінова. Дуже неспокійна ця Павла, — неспокійна і зла, не те, що старий Бедіров — голова. Ледве виплутався Мирон з халепи, їздив до

айману клопотатися. Спасибі, новий пожиалець допоміг. У нього в аймаці своя рука в міліції. Розумна людина Гаврило Копитов, а закону додержується суворо, тільки жадний він. Так думає Мирон про свого пожилця.

Давши корму худобі, Мирон обходить арики, що перетинають його поля, і дивиться, чи все гаразд: час такий, що кожного дня можуть бути прикrostі. Злізши на камінь, Мирон озирається. Ліворуч, зараз же за аїлом Чайгонек, круто стикаються дві гори. Там у міжгір'ї тече головний ручай, що живить арики. Чайгонек найближче підібрався до ручая, а все ж його смужка засихає без води. Мирон заклопотано супиться й вираховує: якщо вважати, що копатимуть Копитови, Фоміни, Ніколаєви і Бедіров, голова сільради, то все ж Миронові залишиться ще багато. Не далі, як завтра, треба посилати небожа в тайгу рубати ліс.

Так вирішує Мирон і вертається до свого аїла.

В аїлі гостя — Павла Ундінова. Мирон пильно оглядає її й роздуває ніздрі, немов принохується до небезпеки, що увійшла до аїла разом з жінкою, потім увічливо здоровкається й сідає до казана. Соломія натирає толкану на камені й жаліється на свою долю: цілісінський день працює — чотири корови, десяток овець, двоє телят, одно занедужало, треба зарізати, м'ясо продати, — де тут упоратися.

Соломія шумно зідхає. Жаліється вона для того, щоб Павла зрозуміла, яке в неї велике господарство, — не рівня Павлиному, хоч вона й заправляла цілим селом.

Мирон курить люльку й думає. Його цікавить в якій справі прийшла Павла. Павла не така жінка, щоб ходити в гостину, та ще до Мирона Самандаєва. Мирон за звичкою дивиться трохи вбік і терпляче чекає.

Здається, що гості років 25, але насправді вона багато молодша. Жінка вона дуже вродлива. Не можна сказати, звідки береться оте почуття вроди її: чи від великих похмурих очей, що над ними неспокійно здригаються брови, чи від смуглявого, лагідно закругленого обличчя, чи від густого синюватого волосся, чи від усієї дівочої постаті її, що впевнено сидить на підібганих ногах. Павла дивиться на вогонь, але червоні іскри, що летять над триногою, не відбиваються

в її очах — вони гаснуть в їх похмурій глибині і тільки на лицях ледве рожевіють теплі відблиски. В кутку рота, підтягнутого посмішкою, куриться цигарка. Павла мовчить.

Коли чай випито і Соломії не було вже більше на що скаржитися, гостя починає розмову. В селі стає неспокійно. Он учора, кажуть, сина Копитова роздягли, зв'язали біля містка, голий біг через увесь Кумуртук. В очах Павли на якусь частку секунди спалахують іскринки сміху і відразу ж гаснуть. Зате хтось сьогодні до крови побив Микиту Чодунакова — меншого, — це вже напевно Єрошка Копитов. Головна причина — вода. Воду захопили росіяни, росіяни живуть, багатіють, а своїм нема куди податися.

Мирон відводить очі й зідхає: — Землі багато, бери де хочеш.

Але Павла не слухає: хто такі Копитови, Нікітіни, Фоміни? Ніхто не знав про них чотири роки тому, а тепер вони головні господарі в Кумуртуці. Нехай вони ідуть собі геть, тоді води вистачить.

— Мирон Самандаєв, — палко говорить Павла й нахилиється до нього, — нащо за росіян руку тягнеш? Воду забирати скоро будем, — наша вода.

Тонкі дитячі Павлині брови круто злітаються, як дві гори, що між ними тече Кумуртуцький струмок.

Павла прикусила гострими зубами кінчик цигарки й нетерпляче чекає. Мирон зідхає, вибиває люльку об долівку і знову набиває її махоркою. Все це він робить поволі і так само повільно повзуть думки в його голові: справді, нащо пускати росіян? Може, переділимо воду, тоді Павла буде за нього, і він, Мирон, стане найзначнішим господарем на селі. Не треба стерегти арики, не треба загорожі ставити. Те, що не треба буде витратитися на огорожу, найбільше приваблює Мирона.

Хіба спробувати?

Мирон дістає жбан з арачкою й наливає гості.

Павла мовчки випиває, випиває й Мирон. Він глибоко й важко зідхає, немов на серці в нього велике горе й दिвиться в одчиненні двері.

За оборою видно аїли, що, немов поспішаючи, налазять

один на одного, щоб ближче підібратися до струмка, а поміж аїлів, впевнено порозпихавши їх, стоять нові, міцні хати росіян, такі самі, як у Самандаєва, з обороми, загорожами й привабно зазеленилими нивками.

Мирон дивиться довго, дивиться й Павла. Дві пари очей різно бачать село Кумуртук, дві голови різно думають.

— Закон говорить: у кого більше засіяно, тому більше води. Не можна проти закону чинити, — лихо буде...

Так говорить Мирон Самандаєв і ставить жбан з арачкою на старе місце.

— Лихо буде, — луною озивається молода жінка, — вам лихо... — кричить вона. Гнів і хвилювання чорною хвилею закипають в її очах. — Наша вода буде.

Жінка підводиться й виходить геть.

2

Просторі землі розляглися між Чулишманом і його допливом Башкаусом. Простора сита чорноземля майже не торкана плугом. Можна було б орати й орати, та зле сонце в Чулишманській долині: мине весна, промчать гірські весняні води, і сонце висушить землю, випалить зелень у долині. Для полів потрібна вода, інакше не буде чого жати. А води мало. Струмок, що тече із міжгір'я, влітку міліє. А міліє він тому, що виточують із нього воду в арики, як виточують кров з тіла. І арики, як життєздатні артерії, оббігають поля, насичуючи їх водою.

Але кому дістається вода? На всіх не вистачає, а відрами з далекого Башкауса не натягаєшся. В Кумуртуці сіють давно. Сіяти навчили російські «ярлики», коли «христили» чулишманську долину, але сіяли кумуртукці мало, — самий ячмінь.

Кожного посушливого року вони знімали аїли й переносили їх угору по схилі, ближче до струмка. Вночі, потай від сусідів, розбирали аїл, а вранці господар ставив його вже в іншому місці. Так, переганяючи один одного, перебиралося село щораз вище, а води все не вистачало, бо щороку менше ставало звіра в тайзі, і мисливці починали хліборобити.

Одна біда тягне другу, як тягне повід валку навантажених коней.

Вітчим Павли Ундінової Чайгонек хотів був схитрувати: він переніс аїл у яр до самої води, але бог покарав його за хитрість. Вночі сталася гроза, струмок перетворився на бурхливий потік і розніс аїл Чайгонек. Бог розсердився на цілий Кумуртук: потік перемиг річище й ринув на аїли, що стовпилися біля ариків, розметав, розкидав кошми, хутра, скрині, — усе не яке там теленгітове майно. Потік змив засіви, і та зима голодом пройшла над селом. Довго пам'ятали її кумуртукці і не могли простити Чайгонекові.

Павла була тоді ще мала дівчинка. Вона ледве врятувалася. І на ціле життя лишилася їй у пам'яті ця ніч: перелякані крики, рев худоби, коні, що рвалися з повідів, плач дітей, а над усім веселий глузливий гуркіт води.

Відтоді ніхто не насмівся ставити аїл ближче, ніж за сто кроків від яру.

Коли прийшла радянська влада, до Кумуртука приїхав агроном. Він ходив уздовж яру, міряв землю, а потім заявив у сільраді, що вздовж яру треба посадити дерева. Кумуртукці вислухали його ввічливо, бо агроном був з аймака і на кашкеті в нього був золотий значок, та коли поїхав, усе село довго сміялося; садити дерева, коли кругом на сотні верстов тайга. І нікому й на думку не спало робити таку дурницю.

Все залишилося по-старому при новій владі в Кумуртуці. Зник тільки царський стражник. Староста Бедіров став тепер головою сільради. Як і перше христив, вінчав і ховав «ярлик» багатших кумуртукців, бідніші намагалися зволікати з платою за треби, і «ярликові» доводилося загрожувати їм небесними карами. Як і перше на тім боці Чулишмана жили ченці й черниці, і ясними днями чути було, як дзвонять дзвони. Все було так, як і до революції.

Аж ось у Кумуртуці з'явилися росіяни. Вони прийшли з-за озера, поставили хати й зразу заорали залізними плугами великі клапті землі. Кумуртукці чекали, як упоруються вони з водою. Але росіяни впоралися дуже просто. Якось на двірках сільради з'явився папірець, в якому сказано, що всі, хто

засіяв більше, як три гектари, дістають воду в першу чергу, іншим воду даватимуть відповідно до того, хто скільки засіяв, — вони можуть додатково носити воду з Башкауса.

Кумуртукці спочатку не звернули уваги на папірця, — хто читав у Кумуртуці? — тільки росіяни та секретар Толуш. Але коли росіяни глибокими ариками відвели всю воду на свої ниви, село переполошилося.

Голова сільради Петро Бедіров і секретар сільради Толуш — найтямущі люди в Кумуртуці, пояснили стривоженим кумуртукцям, що папірець справедливий, — такий закон: у кого більше землі, тому й води більше треба. Це навіть жінка зрозуміє, — пояснив Толуш. Добре було йому посміхатися, — йому щомісяця йшли грошики, і воду він діставав.

— Але чому тільки росіянам вода? — питали кумуртукці.

— Чом росіянам? — Он Мирон Самандаєв теж засіяв багато, і йому вода; засієш ти — тобі вода буде. Закон справедливий для всіх.

Толуш сідав за секретарський стіл, що над ним висів портрет Леніна, і важко підносив угору палець:

— Радянська влада зна закон.

Кумуртукці дивилися на Толуша, що заглиблювався в папірці, зводили очі на Леніна, що був радянська влада й закон, і, важко зідхаючи, один по одному виходили з сільради.

Мирон справді посіяв ячмінь та пшеницю і дістає воду. Мирон і хату поставив, як і росіяни, але що робити тим, у кого ячменю ледве-ледве вистачило тільки на рузеньку смужку землі? Що робити тим, у кого нема таких залізних плугів і такої міцної зброї, як у росіян? На ці питання відповісти кумуртукцям ніхто не міг. В селі не було ні партійного, ні комсомольського осередку, у селі був тільки «ярлик». «Ярлик» говорив, що то бог гнівається за те, що одібрали в нього монастир за Чулишманом. Радянська влада одібрала храм божий, радянська влада забирає воду, — все лихо від влади.

Але «ярликові» теж не можна стало вірити. Виявилось, що він подружився з росіянами, був у них за почесного гостя, христив, одружував, ховав і випивав з ними, як свій

чоловік. Не дивно, що він скоро почав говорити, що росіянам бог посилає достатки, бо вони шанують його, не скупуючи.

Це літо була така посуха, якої рідко буває. Ледве встигли посіяти, як над Чулишманом пекучими вогнищами запалало сонце. Сонце, як нечиста сила Ерлік, розкидало руді пасма проміння, висмоктувало з землі вогкість і, обпившись, одуте й червоне важко гегало за гори в озеро, щоб другого дня знову робити свою лиху роботу. Вруна, що ледве повитикалися з сухої розсипчастої землі, пожовкли й перестали рости. Тільки за хатою Мирона Самандаєва розляглося хвилями зелене вруно, — йому напіввисхлий струмок віддавав свою останню воду, оголяючи річище, утикане голубими наметнями.

Рано вранці, коли сонце вмочало в Башкаус перші рожеві кучері, і Башкаус струшував із себе нічний туман, тяглися від села валки коней і людей. Кіньми й руками тягали кумуртукці воду з Башкауса на свої нивки. Зранку й до ночі жінки й діти згиналися під тягаром відер, чоловіки гукали на коні. Проходячи повз ниви росіян, всі — і малі, і великі, — навіть старий Найти, навіть син Микити Чадунакова, теж Микита, той самий, що Єрошка підозрював його в нічному наладі, зупинялися, дивилися довго й похмуро, потім плювали й важко йшли далі.

Цього літа терпець уривався.

3

Павла не пам'ятала своїх батьків. Змалку вона росла у вітчима Чайгонєка. На сьомім році її взяли російські чернички до місіонерської школи. Три роки прожила дівчинка в монастирі і звідти принесла до аїла добре знання російської мови, брунатну сукню з чорним криластим фартухом і безвимовну слухняність, — черниці вміли виховувати.

Вітчим Павли, Чайгонек, після грози, що зруйнувала його аїл, жив тільки з полювання. Хутра він здавав перекупцям. Діставши гроші, Чайгонек зразу накупував араки, — свого молока йому не вистачало, — напивався й співав пісень, Співав Чайгонек журно й приємно, лежачи на смухови біля триноги. Довгими вечорами співав він, приграючи на коб-

шурі, і Павла звикала засинати під вітчимів спів. Від нього навчилася вона сумних ойротських пісень.

Мабуть Чайгонек любив свою пасербицю, — після полювання найкраща біляча шкурка завсіди діставалася Павлі, а коли він бував тверезий і дома, він робив усю важку роботу, навіть доїв одним одну корову. Зате Павла, а надто як приходив гість, повинна була голосно читати російські книжки. Чайгонек задоволено прислухався до незнайомих слів, димів люлькою і пишаючись позирав на гостя. У ті часи Павла була найграмотніша на весь Кумуртук.

Репутація дівчинки ще більше зміцнилася, коли через Кумуртук проїздила ігуменя монастиря з почетом черниць. Ігуменя побачила дівчинку, зупинилася, впізнали й черниці свою вихованку. Павла звичайненько вклонялася, цілувала черницям руки, потім ігуменя поважна, товста стара жінка, благословила дівчинку великим золотим хрестом і поїхала далі. Відтоді Павла почала задаватися перед подругами, у недільні й святкові дні речитативом читала, які знала, молитви, виконувала всі обряди, і образи в аїлі Чайгонек, не так, як в інших, були завжди чисто витерті й прикрашені зіллям.

Павлі було 15 років, коли Чайгонек, дуже напившись на великдень і співаючи пісень, поглянув на сплящу Павлу і раптом помітив, що вона виросла й стала вродливою дівчинкою. Тоді Чайгонек зробив так, як захотіло його сорокалітнє тіло, що давно не знало жінки, — Чайгонек згвалтував свою пасербицю. Павла, навчена коритися старшим, скорилася, потім звикла. Цілий рік жив з нею Чайгонек.

А через рік був перепис у Чулишманській долині, і Павлу, як найписьменнішу, взяли провадити перепис. Після перепису її послали на курси в аймак. На курсах вона пробула два місяці й повернулася звідти секретаркою сільради.

Вона пояснювала нові закони радянської влади, оподатковувала і стала найзначнішою людиною в Кумуртуці, заступивши Толуша. Павла оселилася при сільраді й перестала бувати у вітчимовому аїлі. Вона винесла з сільради образи, мовчки й байдуже слухала розпачливі благання заступитися, коли черниці виселяли з монастиря. Павла провела навіть

збори жінок і умовляла їх віддати дітей до інтернату, влаштовуваного в монастирському подвір'ї. Але найважливіше з того, що зробила Павла — вона порушила «водяний» закон: воду розподілили поміж усіх, хто сів.

Від колишньої затурканої й покірливої дівчинки не лишилося й сліду, неначе перемінили її в аймаці. Тепер Павла впевнено давала накази, стукала олівцем по столі й гнівно й швидко підводила голову в червоній косинці, коли їй суперечили, — адже їй було тільки 18 років і вона була перша й єдина секретарка в цілій Чулишманській долині.

Але дуже скоро її взяли на роботу до Улагану, і старі порядки повернулися в Кумуртуці разом з Толушем, що знову почав секретарювати в сільраді. Повернувся й «водяний» закон.

Після теплої долини Чулишману Павлі важко було звикати до улаганських висот, де холодні вітри безперестану віяли з усіх боків.

В рублених домках жили робітники аймака, містилася пошта, міліція, клуб, пост міліції.

В Улагані Павла стрілася з Сергієм Копитовим, — об'їзним міліціонером аймака, тим самим, що поміг Миронові, коли з нього зробили куркуля.

Зустріч із Сергієм була другим поворотом у житті Павли. Вона покохала цього міцного веселого парубка так, як тільки могла. Вона витрачала на нього свої гроші, покинула вчитися у вечірній школі, потім почала недбало ставитися до роботи. Коли Сергій їздив кудись, вона вишивала йому сорочку (рукоділья її навчили черниці), прала його білизну. Павла навіть потай діставала йому міцної арачки, бо Сергій любив випити, а випивши він, так само, як і її вітчим, співав своїх російських пісень. Павла сиділа в нього на колінах і дивилася йому в вічі, — сірі, великі й смішліві. Павла ще зовсім не знала людей, і їй здавалося, що щасливішої за неї немає на світі.

Сергієві спочатку подобалося, що в нього закохалася найвродливіша на цілий аймак ойротка, йому приємно було, що йому заздрили товариші, але кінець-кінцем надто палке кохання почало набридати йому, то більше, що Павла завагіт-

ніла. Ті самі товариші, що колись заздрили, тепер сміялися з Сергія: — Постав аїл, толкан жери, косу запусти собі, як в Онгудаї, — нащо тобі міліція? — казали вони. Сергій вирішив перевестися з Улагану.

Одного разу Павла чекала на нього тиждень, другий і не дочекалася. Тоді вона спитала начальника аймакової міліції. Начальник оглянув її живіт, туго обтягнений тісною дівочою спідницею, і посміхнувся: — Добігалась... Шукай тепер сокола.

І пішов. Ніхто не хотів сказати Павлі, куди подівся Сергій, ніхто не хотів підводити парубка. Але якось до Улагану приїхав міліціонер із Чібита. Він привіз Павлі пакунок. Павла похапки розпакувала його. З пакунка випала сорочка, котру вона вишила Сергієві. Павла струснула сорочку: може випаде лист, записка від того, кого вона кохала. Ні, нічого більше не було.

Павла лишилася сама, без грошей, і в неї незабаром мала народитися дитина.

Комсомольський осередок, куди Павла тільки недавно вступила, складався з чотирьох чоловіків і всі четверо були в роз'їздах. Не було в Улагані й голови райкому, — він виїхав в Улалу. Іншим було байдуже до неї. Павла більше не приходила на службу. Так-сяк перебивалася вона (не хотіла нічийої допомоги), прожила до пологів, породила сина і, ще не одужавши гаразд, пішки вернулася до рідної долини.

Вона йшла, несучи дитину за спиною, як носять дітей у Чулишмані, в тій самій брунатній сукні з чорним крилестим фартухом, що збереглася в неї. Куртку, червону косинку, книги, — все, що нагадувало їй про колишнє життя, вона покинула, продала.

До Кумуртука вона прийшла увечорі. Вітчима не було, він полював.

Павла насамперед влаштувала на смухові постіль дитині, потім наносила ялиння, розпалила вогонь, збігала вниз до струмка по воду, замела в аїлі й обдивилася. В аїлі їй здалося темно й брудно. Але так здавалося тільки перші дні. Павла скоро звикла, до того ж увесь час і всю увагу від-

брав у неї син. Зранку й до ночі, як колись було з Сергієм, поралася Павла коло дитини.

Коли повернувся з тайги Чайгоне́к, він не здивувався й так поставився до повороту Павли, немов так воно й мало бути. Він навіть не спитав, хто батько дитині. Чайгоне́к привів свою корову, що стояла, коли його не було вдома, в чужій оборі.

Чайгоне́к показав Павлі знову засіяну смужку ячменю й узявся до свого діла, — тобто продавав хутра, — тепер уже не перекупникові, а на заготовний пункт Сибторгу, — напивався, співав пісень і пригравав собі на кобшурі.

Павла доїла корову, носила воду на нивку, гнала арачку і навіть сама кілька разів випивала, коли нападала туга.

А туга важкою хвилию набігала на неї, але вона намагалася не піддаватися, і туга нападала дедалі рідше.

Замість неї виростало нове почуття, — холодне, похмуре, почуття ворожнечі до всього російського. Російська віра обдурила її, російські люди, російський закон теж обдунив. Росіянам не можна вірити, від них усе лихо. Краще б вони зовсім не приходили до Чулишманської долини.

Так думала дев'ятнадцятилітня Павла, сидючи біля входу до аїла і заколисуючи сина, в якого були великі сірі й глузливі очі. Часом їй здавалося, що «його» син сміється з цих думок, сміється з матері ойротки; в такі хвилини їй хотілося задавити його. Але в інші хвилини, а такі траплялися частіше, — Павла ніжно заколисувала сина, співаючи пісень, котрих навчив її вітчим.

Вона не хрестила дитину. Павла проганяла «ярлика», що кілька разів заходив до аїла. Павла сама охрестила сина й назвала його Каан-Кереди, — цар птах, орел. Її син має вирости орлом і помститися за матір, помститися за всіх одноплемеників.

4

В Кумуртуні одні здивувалися, а інші перелякалися, коли повернулася Павла. Перелякалися ті, хто думав, що Павла знову буде секретарювати й оподатковувати. Перелякався й розсердився Толуш, — невже замість нього знову поса-

довлять оцю дівчинку? Але Павла й не думала секретарювати. Навпаки, вона тепер обходила сільраду й не приходила на жодні збори, посилаючи замість себе Чайгонека.

Жінки, її колишні подруги, що перед ними вона колись пишалася, могли тепер з насолодою судити про те, хто батько дитині й чому Павла повернулася з Улагану. Якимсь, тільки їм відомим, способом довідалися вони про історію з міліціонером. Після того Павлу скрізь зустрічали презирливими й глузливими посмішками.

Найбільше старалася Соломія — Миронова своякinya. Соломія пустила плітку по Кумуртуку, що міліціонер прогнав Павлу, що з служби її теж прогнали, коли довідалися, як несправедливо оподатковувала вона в Кумуртуці. Її хотіли навіть судити за те, але міліціонер вступився за неї. — Нехай іде назад до Кумуртука і не лізе більш до сільради, — наказали їй.

— Нехай не лізе, — погоджувався Мирон Самандаєв, що йому першому розповіла Соломія свою вигадку, — нехай не лізе, дуже неспокійна жінка.

— Нехай не лізе, — вирішив Толуш, що знову став секретарем.

Павла не «лізла». Нічого не цікавило її тепер, ні з ким вона не розмовляла, навіть з вітчимою. Мовчки поралася по господарству й няньчила Каан-Кереди. Здавалося, що повернулися роки її дитинства, коли вона була тиха й слухняна дівчинка. Чайгонек і справді подумав був, що повернулося минуле і якось уночі поліз до Павли під ковдру. Але Павла вихопила з-під тринюга недогорілу головешку й ткнула її вітчимові в обличчя. Чайгонек завив і відліз з обпаленими вусами.

Минуле не повертається. Злість, подібна до підземної води, набралася в грудях Павли й шукала виходу.

Вихід знайшовся, але зовсім не там, звідки сподівалася його Павла.

Вихід прийшов з інтернату.

Каан-Кереди занедужав. Усе тіло йому вкрилося червоними плямами, він кричав день і ніч. Павла заколисувала його на руках, щохвилини давала груди, співала йому й при-

мушувала навіть Чайгонека співати й грати на кобшурі, але ніщо не помагало. Дитина посиніла від крику, а зловісні червоні плями не сходили. Удова Іртакова порадила Павлу обмазати дитину теплими кизяками, але Павла не погодилася. Вітчим говорив, що дітям помагає дим з люльки. Він спробував, коли Павла не витримала втоми й задрімала, всунути в беззубий кричущий рот Каан-Кереди свою стару обгризену люльку. Павла прокинулася й прогнала вітчима.

Дитині ставало дедалі гірше. Тоді Павла вирішила йти до інтернату.

Інтернат містився в колишньому монастирі на тім боці Чулишману. При інтернаті жив фельдшер. Ще до світанку, щоб ніхто не побачив її, вийшла Павла з Кумуртука і ранком була в інтернаті. Але фельдшера не було, — він поїхав до Артибашу по ліки. Павла сиділа під деревом, що на ній висів знятий з монастирської дзвіниці дзвін, і дивилася на личко Каан-Кереди, зморщене й схудле. Дитина втомилася від крику й спала.

Перед Павлою був двір, котрим вона десять років щодня звичайненько ходила до церкви на обідню. Тепер на цьому дворі інтерни грали в скраклі. Задзвонили в дзвін і діти пішли вчитися. Учителька поставила їх у дві шерехи. За командою вони почали присідати, розводити руками, згинатися й розгинатися.

Павла дивилася.

Повз неї пройшов завідувач інтернату тов. Ликов. Він спитав, на кого чекає Павла. Павла розказала.

Чиста російська мова й похмуре молоде обличчя з блискучими червоними з безсоння очима здивувало завідувача. Він підійшов ближче й почав розпитувати. Але Павла повторила тільки, що чекає на фельдшера. Дитина прокинулася й знову почала кричати. Тоді тов. Ликов послав до Павли дружину.

Його дружина — Марія Сергієвна або, як її всі звали в інтернаті, Маруся, та сама, що вчила дітей фізкультури, була людина енергійної вдачі. Вона підійшла і, не кажучи й слова, забрала в Павли дитину. Від несподіванки Павла відступила. Маруся обмацала червоне гаряче тільце, помацала ясна дитини й сказала, що небезпеки немає, — у ди-

тини прорізаються зуби. Павла недовіжливо вислухала й простягла руки по дитину.

— Ні, відвела їх Маруся, — дитині потрібний спокій і чистота, у такому бруді вона може занедужати. Вона скинула з Каан-Кереди сорочку й понесла його до себе в кімнату. Дитину викупали в теплій воді, насухо витерли чистим рушником, яким її ніколи не витирали, і поклали на ліжко померлої дівчинки Ликових. Надвечір дитина заспокоїлася й заснула.

Коли дитина заснула, Маруся причинила двері, щоб не збудити її, і кивнула Павлі пальцем. Як Павла вийшла, вона показала їй на рушник і мило й запропонувала сходити вдвох викупатися.

Вода в Чулишмані й серед літа холодна. Маруся швидко роздяглася. Її біле незасмагле тіло яскравою плямою промайнуло на темній зелені прибережних кущів. Павла роздягалася поволі, щоб росіянка не побачила її заношеної перетлілої до дірок сорочки, котрої, не скидала вона відколи повернулася до Кумуртука.

Тепер Павлі соромно було за свій бруд. Але роздягшись і вмочивши спітніле, розпарене тіло в холодний бурхливий потік, Павла з насолодою попливла поперек течії, відкидаючи волосся, що заліплювало очі, й сильно гребучи руками.

Оглянувшись вона побачила перелякане обличчя росіянки, що кликала її назад. І раптом Павла засміялася дзвінко й весело, як не сміялася вже давно. Їй приємно було, що вона плаває краще, ніж Маруся.

Ликови не пустили того дня Павлу додому, не пустили й другого дня і третього. Вони пояснили їй, що дитині потрібний спокій і чистота, а через три дні повернеться фельдшер і огляне дитину. Павла залишилась. Щоб не сидіти без діла й не їсти дурно інтернатського хліба, вона почала переписувати в кімнаті завідувача кошторис інтернату, що його посилали на затвердження до Улагану.

Ликов дуже зрадів, побачивши, що Павла пише швидко й грамотно, зрадів і здивувався: чому вона нічого не робить? Хіба так багато письмених у Кумуртаці? Завідувач ди-

вився на Павлу й чекав на відповідь. Але Павла мовчала. Ликов так і не дочекався на відповідь і пішов.

Письменний стіл, папери, книги, — все це будило в Павлі думки про минуле. Вона не помітила, як покинула кошторис і взяла в руки журнал «Огоньок». Вона перегортала журнал, розглядала фотографії, читала написи, потім їй попалася пачка «Кизил-Ойрот»¹. З газети вона довідалася, що в Улагані змінилося майже все керівництво, що начміліції віддали під суд. На хвилину Павла відчула мстиву радість. Вона перегортала газети, потім бралася до книг, від книг кидалася до ілюстрованих журналів, до підручників, від підручників знову до газет. Вона рилася на етажерці, в шухлядах столу, забувши, де вона, дедалі більше віддаючись хвилі, що підіймалася в ній зсередини. Раптом вона натрапила на книжку, котру читала ще в дитинстві. Це була «Капітанська донька». Вона розгорнула її і почала читати, швидко перегортаючи сторінки, сидячи на підлозі серед купи книг і газет. Павла читала й минуле вривалося в неї, як вривається повітря в одчинене вікно.

Вона заплакала.

Це були її перші сльози після того, як вона покинула Улаган. Так і застала її Маруся. Павлі соромно стало своїх сліз і за розгардіяш, що вона наробила. Вона швидко кинулася прибирати книги знову на етажерку.

Уранці повернувся фельдшер, оглянув дитину й сказав, що в неї прорізалися зуби, — тепер усе гаразд. Павла повернулася до Кумуртука. Перед тим, як іти, вона попросила в Марусі «Капітанську доньку», обіцяючи повернути через тиждень. За тиждень Павла прийшла й знову взяла книгу. Тепер вона почала бувати в інтернаті. Як і перше вона мало говорила, неохоче відповідала на запити, сідала в кімнаті завідувача й рилася в книгах. Ликови, помітивши це, більше не розпитували її.

Ідучи до інтернату Павла поперед прала свою брунату, незносиву суконьку. Каан-Кереди теж був чисто прибраний. — Павла не хотіла більше соромитися перед росіянами.

¹ Назва газети — «Червона Ойротія».

Так минув місяць.

Єрошка Копитов марно турбувався: Катюша Фоміна не сміялася, а навпаки, коли він розповів їй, як у темряві бився з десятима, — вона міцно поцілувала його й сказала, що від татар життя немає.

— Нічого, ми їм покажемо закон! — впевнено струснув кучерями Єрошка, — огорожу ставимо.

Огорожу й справді незабаром поставили. Цілий тиждень працювали Фоміни, Нікітіни, Колаєви, Петро Бедіров і Мирон Самандаєв, покопали ями, встановлюючи стовпи і прибиваючи жердини. Через тиждень Кумуртук розколовся на дві частини: по один бік огорожі були засіяні ниви, була вода, по другий теж були засіяні ниви, але води не було.

Кумуртукці мовчки стежили за роботою. Микита Чодунаков спробував був звернутися до сільради, але Толуш сердито закричав, що коли кожному по десять разів пояснювати «водяний закон», то хто ж буде папери писати? Микита пішов ні з чим.

Був полудень. Аїли стояли на чистому місці і не було куди сховатися від спеки. Низьке пожовкле вруно ячменю нагадувало кволих дітей недоносків. Воно тихо шелестіло, і здавалося, що йому сили не вистачає застогнати від спраги. Розпечені скелі були як піч, де можна смажити ячмінь для толкану, але ячменю не було. А над скелями й над селом текли густі важкі хвилі спеки, і зовсім здалека ледве чуто шумів Башкаус. По той бік огорожі дразливо весело булькав струмок.

Із Чайгонекового аїла вийшла Павла й подивилась на огорожу. В одній руці вона тримала сина, другою закрила очі від сонця.

У Кумуртуці не могли не помітити, що Павла ходить до інтернату й приносить до Чайгонекового аїла книжки та газети. Соломія ходила по селу і задоволена розповідала, що Павла живе з новим завідувачем інтернату, теж безбожником (хіба ж гарна людина працюватиме в святому місці?): треба сподіватися, що незабаром її виженуть звідти ще з більшою ганьбою, як з аймака.

Так говорила Соломія. Але дехто думав інакше. Микита

Чодунаков, наприклад, сказав молодому Папакову, що якби Павла, як і перше, була в сільраді, вода дісталася б усім. Микита сказав те саме Павлі. Павла нахмурилася й змовчала. Тоді Микита привів із собою Папакова, Карамаєва, вдову Иртакову й старого Найти, всіх тих, хто терпів від того, що їм не дали води. Вони сиділи в аїлі Чайгонек а й слухали, як Микита агітував Павлу.

— Ти в сільраді сиділа?

Павла мовчить.

— Сиділа, — відповідає за неї Папаков.

— Чому тебе вигнали з аймака? — питає Карамаєв і підозріло скося позирає на ясноволосого Каан-Кереди.

— Чому ти перестала працювати в сільраді?

Павла знову мовчить.

— Вона боїться Толуша, — Толуш розумний, — каже Папаков, щоб розізнати Павлу. Павла кривить губи.

— Ми тебе знову оберемо, — настоює Микита Чодунаков, — ти письменна, ти справедливі закони знаєш.

— Ми тебе оберемо, — говорять Папаков, Карамаєв і старий Найти.

Удова Иртакова тільки киває головою.

В аїлі темно; темний блиск тремтить в очах Павлиних гостей. Літо кінчається, — ці дні вирішальні для цілого року: буде вода, буде толкан, не буде води...

— Ні, вода повинна бути!

— Вода повинна бути! — вперто буркотить старий Найти.

Він майже сліпий і погано чує, цей старий Найти. Багато зим прожив він і міг би вже не тривожитися, але в нього є онучка, а онучка хоче їсти.

Вода... вода... Це слово висить перед усіма, що зібралися в Павли, як туго набитий мішок із толканом.

Над узгір'ям спадає вечір. Після задушливого дня вечір приносить туманну вогкість. Далеко внизу біля хат чути сміх, чути, як гомонять росіяни.

У Чайгонек овому аїлі темно, але ніхто не запалює вогню під тріногою.

Завтра Павла піде в інтернат до завідувача.

— Він росіянин, — каже недовіриливо Папаков.

— Він інший росіянин, зовсім інший, — відповідає Павла, і їй раптом стає легше, — дружина в нього гарна...

— Ми тебе обираємо, ти справедливий закони знаєш, — которий раз уже проказує Микита.

— Так, ми тебе обираємо, — проказують усі й розходяться по аїлах.

Уранці Павла була в інтернаті. Вислухавши історію про «водяний» закон, завідувач спитав:

— А де були ваші голови?

Павла змовчала, але потім, дивлячись убік, відповіла:

— Вода в росіян. За них сільрада.

Павла хотіла вкласти в ці слова всю колишню ворожість і злість, але не вийшло: слова звучали безпорадно.

Ликов здивувався: — Так що ж, що росіяни? Радянський закон для всіх писаний, хіба ти не знаєш? Вас же ціле село.

Павла мовчала.

Раптом, так само, як тоді серед книг, Павлу поїняла тепла тремтяча хвиля:

— Що ж робити? — спитала вона.

— Роби бучу.

Павла не зрозуміла: що є буча?

Ликов засміявся, й сухе його, обтягнуте жовтою шкірою обличчя з уважними втомленими очима, зморщилося в посмішці, очі потеплішали. Він покликав дружину, щоб вона краще пояснила Павлі, що є «буча».

Павлу залишили ночувати. Удвох з Марусею вони витягли матраци на траву під вікна й постелилися. Жінки мовчали й дивилися на нічне небо, з вікна повзла жовта смужка світла, — Ликов порпався з кошторисом. Маруся тихо заспівала якогось мотиву. Павла раптом упізнала ту пісню, котрої часто співав Сергій Копитов. Вона спохмурніла й мимохіть нахилилася в темряві до сина. — Не співай цієї пісні. — Попрохала вона.

Маруся здивувалася й замовкла.

Павла почувала, що якби вона могла розповісти цій упевненій веселий жінці про себе, їй стало б легше. Вона зідхнула, але розказати все ж не розказала.

Рано вранці, не збудивши нікого, вона пішла, несучи сина, до Кумуртука.

Над Чулишманом, що надувся пузиристою піною, ледь-ледь рожевів схід. Трава була росяна, і в низині на тім боці ще ворухився туман — наче та сіра повсть. Павла відв'язала човник, видовбаний з кори, положила Каан-Кереди на сухе листя на дні і взялася за весла. Човник рвонуло вниз за водою. Павла веслувала щосили, скеровуючи човник до зручного причалу. Коли вона вийшла на берег, обличчя їй палало. Гарячі язики знімалися на сході, немов хтось невидимий роздмухував за обрієм вогнище, і рожева пара пливла в сірому ранковому небі.

Того дня увечорі, видоївши корову і вклавши Каан-Кереди спати, Павла взяла сокиру й пішла до огорожі. Біля мосту, де починається її арик, вона почала рубати жердини, потім принесла копаницю, обкопала стовп, що підтримував жердини. Стовп упав, Павла розчистила засипаний арик, і струмок потік на Чайгонекове поле. Жінка дивилася кілька хвилин, як розтікається дорогоцінна вода, як жадібно всмоктує її пересохлими порепаними губами земля. Павлі здалося навіть, що хирі стеблинки ячменю радісно здригнулися й підвелися, як підводяться хорі діти одужавши.

Після цього Павла пішла до аїла Микити Чодунакова й сказала, що треба робити. Микита тихо вийшов. Скоро біля огорожі коло своїх ариків стояли Карамаєв, старий Найти, молодий Папаков з дружиною, удова Иртакова з дочкою, — всі вони робили те саме, що робила Павла, і огорожа почала падати.

Свіжообтесані стовпи жовтими тілами падали на м'яку траву і, переливаючись через них, із струмка на ниви скривджених «водяним законом», текла вода.

В нічній темряві, без вогню, пильнуючи тиші, руйнували кумуртукці огорожу, — хто сокирою, хто копаницею, хто просто руками розгрібаючи землю, і руки їм трусилися, як трусяться в людей, що давно голодують.

На ранок вода рівномірно текла по ариках усього селища, і струмок показав дно.

Це був переворот.

Ранок застав учасників його кожного на своїй ниві, біля свого арика, озброєних копаницями, сокирами, припоясними ножами. Кожен готовий був до кінця боронити свою воду.

Перший прокинувся Мирон Самандаєв. Він вийшов поглянути на свої коні, і мало не впав: огорожі не було, води теж не було.

Мирон голосно загукав до тих, що стояли біля ариків, але йому ніхто не відповів. Він побачив Павлу, Микиту Чодунакова, Карамаєва і всіх тих, хто жив по той бік огорожі. Тоді він зрозумів, що криком не допоможеш і кинувся до хати голови.

Петро Бедіров прибіг переляканий і здивований.

— Що ви наробили? Хто проти закону йде? Хто воду брав?

Голова бігав від арика до арика, але кумуртукці мовчали. Тільки гарячий Папаков крикнув:

— Вода всім потрібна. Давай збори!

— Давай збори, збори! — загукали звідусіль.

Голова злякався й пішов геть.

Через деякий час прийшов Толуш. Він мовчки й сердито оглянув «загарбників», дістав аркушик паперу й олівець і почав записувати: «Павла Ундінова... Папаков... Микита Чодунаков». Поважний вигляд, з яким записував Толуш, стривожив декого. Чайгонек зідхнув і швидко сховав ніж.

Павла, що годувала дитину, відірвала її від грудей, поклала на траву і, не звертаючи увагу на її плач, швидко підійшла до секретаря. Посіріле обличчя її з закушеною губою не віщувало нічого доброго. Толуш подався назад. Тоді Павла вирвала в нього з рук папірець, подерла його і кинула йому в обличчя.

— Зараз будуть збори, — сказала вона тремтячим голосом і знов проказала: — зараз будуть збори.

Секретар мусів піти геть. Після полудня сільський виконавець, сонний парубок з великою мідною бляхою, на якій вибито серп і молот, почав обходити хати й аїли, скликаючи дзвіночком на схід. Але ні до чого була його праця: на схід і без того прийшло геть усе село.

Можна було подумати, що в дворі сільради теж протікає

струмок. Люди сиділи в двох протилежних кінцях двору. У двір винесли стіл, біля столу став Петро Бедіров і запропонував вибрати голову.

— Мирона Самандаєва! — закричав Єрошка Копитов, сидючи на паркані, і підморгнув Катці Фоміній, — дивись, мовляв, як ми їх обкрутимо.

Мирон нерішуче закивав на Гаврила і запропонував на голову його.

— Не треба росіян, — заявив молодий Папаков, — Павлу Ундінову!

— Павлу обираємо!.. Павла справедлива людина. Павлу на голову! — гукали «загарбники».

— Бабу головою?

— Її вигнали з аймака...

— Давай Гаврила, чого там їх слухати!

— Павлу!

— Гаврила!

— Павлу!

— Гаврила!

Сторони не поступалися. Тоді Толуш вийшов наперед і пояснив, що раз виходить велика суперечка, то має залишатися старий голова. Так сказав кумуртуцький законник Толуш, і Петро Бедіров знову став біля столу. Першому він дав слово Гаврилові Копитову.

Гаврило доводив зборам, що «водяний» закон є справедливий закон: у кого більше землі, тому більше води треба, бо інакше хто ж дасть хліба радянській владі? А без хліба... Гаврило примружився й оглянув збори.

Всі замовкли.

Головний керівник — Павла, а в неї в аймаці щось та сталося, так просто її б не прогнали, все лихо від Павли.

Так говорив Гаврило Копитов, звертаючись до голови, і голова потакував, — мовляв, розуміє його. Та скоро голова перестав розуміти. Сталося це тоді, коли заговорила сама Ундінова.

Павла стояла, спершись спиною на паркан сільради. На неї нетерпляче дивилися всі, що тієї ночі ламали огорожу.

— Всі багаті — зажерливі й дурять людей, — сказала

Павла й зупинилася. Колись вона пояснила б, що все лихо від росіян, нехай росіяни геть ідуть з Кумуртука і води вистачить.

Але Ликов теж росіянин. Павла мовчить і думає.

— Всі багаті зажерливі, всі вони дурять людей — знов проказала вона. — «Водяний» закон змінити треба, і треба інший закон зробити.

— Інший закон, інший закон!.. — повторили за її спиною «загарбники».

— Де твій чоловік? Твій син нехрищений! Де твій чоловік? — пронизливо кричить із задніх лав Соломія.

— Мій син Каан-Кереди, у мого сина батька... нема батька у Каан-Кереди, — голосно відповідає Павла.

Соломія з-під лоба дивиться на жінку, котра не соромиться сказати, що в її сина нема батька. Соломія витирає масні губи, проте губи її блищать презирством та злістю.

Тиша.

Павлі здається, що навколо неї стає порожньо. Добрий і запальний Папаков, зніяковівши спустив очі, а вдова Иртова, та сама, що їй Павла помагала копати арик, дивиться і в глибині її вицвілих очей ворухиться образлива жалість. Ця жалість і тиша надмірним тягаром лягає на вузькі плечі Павли. Павлі здається, що вона зараз упаде. Вона притискує сина до грудей, але не рушає з місця.

— Воду ділити треба, — порушує тишу упертий Микита Чодунаков.

— Ділити треба!.. Усім воду!

Тиші вже нема. Гнів, злість, переляк і надія розривають її на шматки:

— Воду... воду... воду... воду...

Толуш виходить на середину двору: — Поки огорожі не поставите, нема про що говорити, — аймак розбере.

— Підемо до аймаку.

Це говорить Павла й дивиться на тих, хто хотів прогнати її з зборів. — Аймак розбере...

— Поїдемо!

— Поїдемо!

Люди виходять з двору сільради, намагаючись не відстати

один від одного. Люди йдуть двома берегами струмка, понад яким лежить повалена огорожа. Огорожа звалена, а люди готуються до нової боротьби.

Рано вранці до аймаку виїжджають Мирон Саманданов і Гаврило Копитов. Ще раніше вдосвіта виїжджають делегати «загарбників» — Микита Чодунаков і Павла Ундінова. Павла, власне, не виїжджає, а повертається.

Коні перепливають бурхливий Башкаус і починають іти стежкою, що біжить до перевалу Іол-Узи.

Там, високо в горах, у рубленій хатці аймак-виконкому розв'язано буде суперечку про «водяний» закон.

ЖОВТЕНЬ В УЛАГАНІ

Високо в горах лежить Улаган. З півночі, з Чулишманської долини крутим зигзагом веде до нього стежка. На південь через тайгу й драговину, де коні провалюються до черева й ламають собі ноги в багнистих «вікнинах», за півтора дні путі лежить Чібіт.

Гори, сніги «білків», тайга, що холодними прозорими очима дивиться в небо, товстий споконвічний шар хвої, що пухнатим килимом стелеться під ногами, — тут тиша встає прозорою й глухою стіною, відокремлюючи тайгу від світу шумів і людських голосів.

На горі кілька рублених хат, у них живуть робітники аймака, будинок аймак-виконкому з прапором на жердині; поруч дерев'яна церква з квадратною маленькою баштою, — тепер клуб і кооперативна комора; пошта, першотравнева арка, трибуна на гладенько втоптаному майдані, кругла яма з вогнищем, що тліє в ній. Біля вогнища сидять і лежать приїжджі в справах до аймака. Внизу за двадцять кроків по камінню шумить Балакту-Оюк, що біжить у теплу долину Чулишману.

Низьке, холодне, хмарне небо, вітри, що налітають з усіх боків на відкритий круглий, як лисина, майдан; люди біля вогнища кутаються в кожухи, підсовуються до вогню й густо димлять люльками. З-за виконця чути монотонне бринькання гітари й підспів жіночого голосу.

Щось загублене, смутне, тоскне у цій пісні, в похмурому небі, у низько опущених гривастих кінських головах, у вітрі, що здіймає куряву, сухій гній, жовту хвою й гуде на горіщі аймака. Забута гора, забуті домки, забуті люди.

Та чи так це?

Цілий день іде дощ. Синій морок спадає на Улаган; синій морок приносить вітер і розганяє хмари.

Вечір. Церковний дзвін повільно б'є один раз. Звук важкої міді гучно пливе серед шелесту крапель над домками, над тайгою, над Баликту-Оюком. Дзвін скликає на кіносеанс. Тоді з'їжджаються із селищ за п'ять, за десять, п'ятнадцять і двадцять кілометрів з жінками й дітьми, і церква не вміщає глядачів. Тоді метушиться секретар аймак-виконкому, він же й завклубу, Малишев і неуважно слухає приїжджих до аймака в звичайних справах. Він пропонує всім квитки до кіна. Приїжджі думають, дивляться на рожеві й червоні квиточки й питають про ціну. Малишев збоку оглядає тих, що питають, і міркує сам собі, до якої категорії слід зарахувати їх, — до робітників, чи службовців. Робітники платять 50 копійок, службовці карбованець. Але і тих, і тих в Улагані мало. І Малишев розв'язує питання «на око». Гроші бере наперед, — так певніше.

Напередодні сеанс не відбувся, — зіпсувався проєкційний ліхтар. Глядачі, що живуть далеко, поїхали в ніч, клянучи Малишева й шкодуючи за витраченими грошима. Глядачі мали право сердитися, але Малишев був невинний, невинний був і доброволець-механік. Нечистий його знає, що не давало ліхтареві працювати як слід. Цілісіньку ніч промарудилися вони з ліхтарем і полагодили його тільки перед світом. Діловод Папаков і секретар аймака Малишев того дня не зовсім справно виконували свої службові обов'язки, — їм хотілося спати. Але о 6 годині ввечері вдарили в дзвін у клубі, скликаючи на «перерваний сеанс. О 6-й годині ввечері вони обидва були вже на місці. Малишев пересував до стіни кооперативні лантухи з зерном і клав на них дошки, щоб сидіти на них, а Папаков і його помічник, аймачний виконавець Уйя, натягали екран на тому місці, де були колись царські врата.

Натягати екран справа складна: екран складається з шести шматків полотна різного кольору; останній шматок навіть не полотно, а брунатна сорочка. Уйя стоїть на драбинці й прикріплює свій край до гвіздка, на якому трималося

першотравнєве гасло, що прикрашало церкву. Хоч як старійся, а по екрані віялом повзуть брижі. Уїя тягне, екран тріщить, з'являється щілина.

— Годі! — сердито кричить Папаков, і голос його летить угору, до потемнілої бані. Під банею, де висить дзвін, вибито вузькі віконця й вітер хитає полотно.

— Ну, й клюб!

Щоб не дратувати себе, Папаков повертається і йде до дерев'яної підставки, що на ній розташовано всю «кіномашинерію», як він називає її.

Дзвін лунає гучно. Червоні вогники у вікнах хитро підморгують крізь дощ; після вчорашнього улаганці не поспішають до клюбу. Малишев виходить на паперть і йоротською мовою кричить у темряву, в дощ, у вітер:

— Зараз починаємо!

Біля «кіномашинерії» зігнувшись у темряві, порається Уїя. Він крутить ручку невеличкого динамо; динамо гуде, дзижчить і раптом спалахує світло. Обличчя Папакова, освітлене знизу, стає серйозне й поважне. Він скеровує світло на екран, і всі дефекти екрану виступають ще яскравіше, а надто щілина посередині, — вона скидається на великий нахабно вискирений рот. Світло гасне, динамка замовкає, і Папаков з газовою лампою в руці йде до екрану зашивати щілину.

Тим часом починають збиратися глядачі. Перший приходить сторож аймак-виконкому — Чаней. Він сідає, краще сказати лягає, на лантухи з зерном і тут же починає курити. Входять двоє робітників скотозаготівного пункту, приходить улаганський наркомос — тов. Таштеміров, — кремезний невисокий чоловік у сорочці хакі, з чорними товстими вусиками й рум'яними щоками. За ним увиходить жінка з дитиною на руках. На жінці довгий «чегідек», вона нерішуче тулиться біля дверей, але цікавість перемагає — вона входить, сідає в далекому кутку, заколисуючи дитину, і пильно дивиться на гудюче динамо. Ще пізніше приходить зав. пошти — худа, похмура людина. Поволі церква наповнюється. В темряві чути човгання чобіт, скрип дошок, що на них сидять глядачі.

Двері на паперть розчинені навстіж, і звідти влітають бризки дощу й холодний вітер. Дзвін дзвонить удруге, потім утретє. Малишев знову кричить у темряву — тепер він загрожує замкнути двері й не пускати, хто спізниться.

— Починай! — гукають нетерплячі голоси, — спати треба.

— Дощ, погниє сіно в покосах, — зідхає один із заготівників.

— Сіно гниє... Худобу порізали, в кого зайва корова була, — куркуль, — несподівано бурчить зав. пошти і сердито хукає в заклаклі руки.

— Худоби мало, правда, — згоджується другий заготівник, низенький, смуглий до чорноти йорот у старому кашкеті з високим денцем. Він посміхається, і в темряві блищать його зуби. Ця посмішка дратує зав. пошти.

— Життя настало: листи тільки до в'язниці та з в'язниці, — каже він, скоса позираючи на Таштемірова. Але той не чує. Він стоїть біля «кіномашинерії» і дивиться, як поряються Папаков і Малишев.

Уйя, що задурно — за перепустку на кіносеанс — виконує всю потрібну роботу, оббігає майдан. Він повертається і голосно повідомляє:

— У Авдотї Іванівни смажать м'ясо і просили почекати дві години.

Авдатя Іванівна — дружина завпошти, та сама, що любить співати під гітару. Сам завпошти вже повечеряв.

— Худобу порізали, а в самого м'ясо смажать, — шепоче заготівник у кашкеті товаришеві й хитає головою.

Малишев оглядає «глядну залю» і, порадившись із Папаковим, вирішує почати.

Знову гуде динамика, спалахує блакитняве світло, і на строкатому екрані з'являється напис: «Жовтень — частина перша».

Перша частина йшла вчора.

Старі, пошарпані по всіх російських і сибірських екранах кадри поволі повзуть перед улаганськими глядачами. Поволі розходяться важкі мости на Неві, збираються тривожні юрми, ворущаться кулемети на дахах.

Уйя щиро крутить динамку, чути, як він сопе вниз. Темно. Крізь відчинені двері на екран зазирають зорі. Дош ущух.

— Великі доми, міцні, — чути знову голос заготівника у високому кашкеті.

— А в нас пічки поставити не вміють, — озивається хтось. Завпошти сердито сичить, і голоси замовкають.

Здрагаються гранчасті рильця кулеметів, падають набік порожні стрічки. Юрми на майдані розсипаються, падають, повзуть пішоходами, залишаючи криваві сліди. Ось біжить людина, раптом підскакує й падає; дівчина в білій кохтині повзе по землі, тягнучи прострелену ногу, збожеволілі люди вдираються, стукають у замкнені ворота, фіртки, лізуть через паркани, — липневі дні.

Щось знову сталося з проєкційним ліхтарем. Папаков голосним шепотом накузує Уйї крутити динамку, знову засвічують лампу й починають оглядати ліхтар.

Глядачі з усіх боків оточують «кіномашинерію», зазирають в освітлений круг, мацають бабіни й допомагають порадами.

Товариш Тадишев тільки два тижні в Улагані. Сюди його призначили на голову аймак-виконкому із Улали після того, як усе керівництво аймака, крім Тештемірова, знято за перекручування під час «великої» колективізації. Роботу йому і секретареві райкому партії доводиться починати наново. По черзі вони об'їжджають аймак і розплутують той клубок, що його заплутали закрутники. Важка робота виправляти помилки, пробивати стіну недовір'я, злості й заляканості.

Півдня витрачає Тадишев на розгляд справ про майно неправильно реквізоване взимку. Йому доводиться бути і суддею, і представником колгоспспілки, і фінінспектором, і інструктором в справах будівництва, і всім, чого вимагають обставини. Кімната для приїжджих ніколи не порожнює.

Ось сьогодні вранці приїхала жінка з далекого селища з-під Чібіта. Хтось порадив її їхати до Улагану. Два дні їхала вона, тримаючи однією рукою немовля, другою — по-

від. Голова бачив, як вона прив'язала коня до конов'язу і не зупиняючись пішла до аймака.

Жінку звали Урмат Арикчін, вона була молода, рум'яна й дуже брудна. Підійшовши до столу голови, вона заявила, що приїхала по свою корову.

Взимку її чоловіка заарештували за те, що він не хотів іти до колгоспу, і забрали останню корову. Чоловік сидів у Кош-Агачі, недавно його випустили, але він нездужає, лежить. Вона сказала, що є закон, щоб повертати назад худобу. Урмат приїхала по свою корову, вона може сказати її прикмети. Урмат говорить і заколисує рукою дитину.

Тов. Тадишев вислухує її оповідання; виявляється, що селище — Чібітської сільради; він пояснює жінці, що вона приїхала не туди, куди треба, що їй треба звернутися в Чібіт. Урмат хитає головою: ні, їй потрібна корова, у корови дві плями на спині, вона зовсім чорна.

— Гаразд, але ти з Ком-Агатського аймака, а тут Улаган, — відповідає їй голова.

Жінка трусить головою; її блискучі очі з дитячою цікавістю оглядають столи, плякати, каламар. Очі стають жалібні, жінка показує на дитину й продовжує настоювати: віддай корову.

Голова теж молодий. Терпець йому уривається, і він голосно кличе секретаря Малишева. Малишев починає пояснювати знову. Він креслить на столі олівцем лінію й показує, де Чібіт і де Улаган; Малишев низько нахиляється до жінки й тиче олівцем на південь.

— Помилилася, назад їхати треба.

Жінка знову своєї. На шум приходить «наркомос» Таштеміров.

Так стоять вони втрьох перед приїжджою. В кінці обличчя їй темніє, вона оглядає усіх трьох спохмурілими очима, мовчки повертається і йде назад. У вікно голова бачить, як вона кладе дитину на землю, накриває кожухом, а сама варить чай у казанку.

Голова молодий. Йому хочеться втішити жінку, підбадьорити її, сказати, що в Чібіті їй повинні вернути корову, але робота не жде. Адже він, Тадишев, недавній курсант Ула-

лінської радпартшколи, тепер голова цілого аймака, де керівництво знято за перекручування.

Сьогодні т. Тадишев засидівся як звичайно в аймак-виконкомі за зведеннями про посів. Тьмяно горить лампа. Вже ніч. У кімнаті холодно, у вікна стукає дощ. Голові тільки 25 років. У нього кругле пухирчасте обличчя, веселі очі і вдавнений під лоба широкий ніс. На голові картата ковбойка, кепка й синє галіфе.

В аймаці тихо. Всі порозходилися додому.

Тадишев чуває за вухом і, покинувши зведення, дивиться у вікно. Темрява розколюється голубими зигзагами; на мить видно мокрий майдан, арку з хвоею, що гойдається від вітру, і хмари, що низько біжать над тайгою. Голова чомусь згадує похмуре обличчя Урмат Арикчін і непохвальне хитає головою: в тайзі тепер дуже легко пропасти.

Голова ніяк не може звикнути до цієї гнітючої тиші, до завивання вітру, до безлюддя.

— Високо забрався, — посміхається він. — Таштеміров каже, що коні з Чібита і з Чулишманської долини не витримують на улаганських висотах, — дохнуть.

— Коні дохнуть, я не кінь — витримаю. — Голова гасить лампу й виходить.

У церкві чути гуд. Тадишев тихо, навшпиньках пробирається між мішками з зерном, стає біля стіни й дивиться на екран.

На екрані чудні речі: підстрелена людина дряпає пучками повітря й ніяк не може впасти, дівчина у білій блюзі повзе по землі й ніяк не може відповзти від кулемета. Папаков і Малишев пораються біля ліхтаря, і липневий розстріл ось уже десять хвилин як застиг перед улаганцями. Завпошти голосно плює і йде до виходу. Біля дверей він говорить: — Не вмієте — не беріть грошей.

— От б'ють! — зідхає заготівник, — гірше, як худобу.

— За царату мабуть...

Голова озирається. Він пізнає раптом перелякані очі вранішньої приїжджої. Він відхиляється від стіни й починає говорити. Голова пояснює невидимим у темряві слухачам, як сталася революція, як готували більшовики в Петрограді ро-

бітників до боротьби за владу й мир. Він говорить, голос його стає гучніший, він іде до екрану й тиче пальцем у застиглий закривавлений постаті.

— Ось що робили з нами 1917 року.

Знову гуде динамка. Мигають Смольний, робітники-вартові, військова секція Петроградської ради, мигають міністри, генерали із ставки, апартаменти Зимнього і зрештою сам «верховний». «Главу опустивши на груди», Керенський міркує над наказом про скасування смерті: підписати чи не підписувати. Рветься плівка, і «верховний» застигає в позі вагання на п'ять хвилин, — в Улагані поволи направляють плівку.

Тадишев продовжував пояснювати. На екрані уже мчаться плятформи дикої дивізії, танцюють інгуші, «Аврора» скеровує гармати на палац, повзуть панцерні автомобілі з червоною гвардією. Голова чує зідхання слухачів, але перед очима в нього похмуре безпорадне молоде обличчя Урмат Арикчін. Він бачить її недовірливий погляд, очі видивлені на нього; блакитняве світло відбивається в її очах, насторожених і уважних. Тадишев говорить палко. Йому хочеться усіх заразити своєю вірою, показати ясне майбутнє, що незабаром настане, не зважаючи на помилки, темряву і вбогість.

— Ми проведемо дороги, побудуємо міста, гарні будинки, всі житимуть у будинках, учитимуться, працюватимуть, — тоді всі житимуть добре, — кричить він глядачам. Він сам бачить тепер, що Улаган не порожній, що працювати можна й треба, йому здається навіть, що очі Урмат перестають хмуритися й дивляться з довір'ям. Тадишев зіскає на лантух із зерном і звідти оповідає далі про Жовтень.

Хтось зідхає в кутку, хтось пробирається наперед, щоб краще чути.

Північ.

Пустельне узгір'я Улагана. Тайга розкинулася на сотні кілометрів. Дощ і вітер. Гуде ручна динамка; Уйя, аймачний виконавець, сумлінно заробляє дурно видану йому перепустку.

КОМСОМОЛЕЦЬ ДЕН НЕМЕТОВ

1

Ден Неметов, колгоспник з Улади, їхав на канікули в рідне село Тергу, а звідти на курси ізбачів до Чемалу. Перебродячи потік, що пробивався крізь тайгу до Катуні, Ден наздогнав свого товариша, голову тергінського колгоспу, Чанея Иртакова.

Чаней їхав упряжкою, що везла новеньку жниварку. Ще здалека Ден почув Чанеїв голос — хрипкий, схожий на лосаче іржання. Під'їхавши до потоку, Ден побачив, що жниварка з колесами в'їхала в стримкий потік і не рушає з місця, не зважаючи на всі зусилля Чанея.

— О-ге-е! — весело закричав Ден, ударив у боки свого білого коника і в'їхав у воду. Чаней оглянувся. Ден побачив знайоме рум'яне, як налите яблуко, вродливе обличчя товариша, тепер роздратоване і втомлене.

— Ден!..

— Чаней!...

Приятелі привіталися. В Чанеєвих очах, поверх роздратування на втомлених кінеях на хвилину промайнув вираз переляку й розгубленості.

— Я думав... ти вже в Чемалі, мені куладинці говорили, — пробурмотів він.

— Не йдуть!.. із злістю закричав він, шмагаючи коні.

— Почекай, — зупинив його Ден і зіліз. Він стояв по коліна в воді, тримаючись однією рукою за крило жниварки, а другою розмотуючи кільця довгого поводя, прив'язаного до сидла. Удвох з Чанеєм вони змайстрували запряжку, і трійка коней, метнувшись від дружнього «го-го-го!», рвонула жниварку по дну через заметень й винесла на другий берег.

До Терги лишилося п'ять кілометрів. За цей час Чаней устиг розповісти приятелеві, що він вертається з колгоспного з'їзду в Онгудаї, що Тергінський колгосп цілком виконав плян сівби і за це дістав у кредит жниварку. Чаней на день затримався в Онгудаї,—вчився, як поратися коло машини. Це ж зовсім інша справа,—жати хліб жниваркою: тільки того й діла, що поганяти коні та згрібати вбік.

— Так... так... — зацмокав від задоволення Чаней і, зачепивши віжки за крило, махнув обома руками, показуючи, як треба згрібати.

Ден Неметов поблажливо посміхнувся: у Куладі другий рік косять жниварками, нічого дивного в цьому нема. Ден хотів спитати Чанея про свою наречену Алмак, але йому було ніяково. Замість цього він спитав: — Ти ще не одружився, Чанею?

Чаней нахилився, дістаючи клунок з-під сидіння.

— Бери, на з'їзді давали! — подав він приятелеві пачку махорки, — по дві пачки кожному делегатові давали.

— Я не палю. У нас комсомол проти куріння. Третій місяць не палю.

— У Куладі великий комсомол — на з'їзді чув, — а в нас, сам знаєш, — я, Суртанов та Ёнчінов.

Чаней набив люльку й запалив.

Дорога була тайгою. Потік то зникав, то знову блищав крізь густе листя; все частіше траплялися свіжі порубки, пеньки, чорні ями з попелом від вогнищ. Раптом з нетрів, прогрітих липневим сонцем, повіяло холодом і вогкістю, і з-за повороту донеслося могутнє дихання Катуні.

Терга лежала вбік від руки, на березі потоку, що через нього переїздили приятелі. Було вже темно, коли вони вїхали в селище.

Ден випрягав свого коня, коли Чаней, якого не видно було в темряві, сказав:

— Ти не сердься...

— За що?

— Ні, ти не сердься на мене, — проказав знову Чаней і погнав коня по-над потоком.

Ден ступою їхав до батькового аїла. Дома його зустріли

радісно й здивовано, — ніхто не сподівався, що він приїде. Радість була і вранці, коли Ден почав роздавати подарунки. Батькові він привіз мідну ковану люльку з куладинського кооперативу, сестрі — два разки кольорового намиста, а меншому братові піонерові — значок і краватку. Більше в Дена не вистачило грошей: він витратив їх на подарунок нареченій — пишний з оксамитовим верхом і червоною китицею «пирюк». «Пирюк» був з широкою хутряною облямівкою, круглий і плаский, — такі «пирюки» носили куладинські чепурухи.

Ден збігав до потоку; вмився, вичистив зуби порошком, потім дістав із своєї фанерної валізки випрасовану білу сорочку з відкотним комірчиком, чорні сукняні штани — галіфе і піджак. Одягшись він подивився в сестрине люстерко і почав зачісувати густе масно-блискуче волосся вгору, відкриваючи круглий лоб з уперто зсунутими бровами.

Обличчя в Дена не з вродливих: у нього товсті відкоплені губи, ніс надмірно широкий. Зате очі в нього жваві й дуже уважні. Очі помічають, що рідня Денова неначе не рада подарункам. Та й справді, не гаразд вийшло: майже всі заощаджені за зиму гроші витратив на шапку для Алмак. Денові соромно. Він скоса позирає на сестричку, але в очах її він помічає, не образу, а жалість і подив.

Ден повертається: сестра, брат, що одяг краватку на голу шию (сорочку він, щоб не псувалася одягає тільки на збори), і навіть старий батько, Бузамо Неметов, що відклав нову люльку, — всі дивляться на Дена з образливим співчуттям і жалем.

Ден знизує плечима: може їм не подобається його нова сорочка, що широким коміром лягла поверх піджака. У Терзі таких не носять. Ден знизує плечима й починає чистити боти. Він мастить їх ваксою з коробки, акуратно загорнутої в папір, і чистить сукнянкою, поки вони стають блискучі.

— Ти куди вбираєшся? — питає батько, розглядаючи люльку.

Куди? Ден думає навідатися до своєї нареченої — Алмак. Можливо, що цим літом вони поберуться. Денові дають кімнату при Куладинській школі.

— Так, так, — киває старий Бузамо, стромляє нову люльку за пояс і швидко виходить із аїла. Братик піонер утік похвастатися перед товаришами своєю новою краваткою. В аїлі залишилася тільки сестра. Вона мішає палицею в казані, де закипає чай, підкидає хмизу під триніжок і зідхає.

— Дене, — говорить сестра, — в тебе нема нареченої. Алмак вийшла заміж, вона одружилася з Чанеєм Иртаківим, головою комсомолу.

Так говорить Денова сестра — Камишти і в її жвавих, уважних очах, дуже схожих на братові, стоять сльози образи.

Ден вислухує цю новину, зігнувшись над чоботом. Він стоїть зігнувшись і жде, чи не скаже Камишти ще чого. Чи не скаже вона, що пожартувала з брата, котрого давно не бачила, щоб зробити йому приємність. Потім вона посміється з цього жарту разом з ним і його нареченою. Ні, сестра мовчить, і важкі, як горіх, сльози течуть їй по щоках.

Тоді Ден акуратно кладе сукнянку й коробочку з ваксою назад до фанерної валізки, ало коробочка випадає в нього з рук, він не помічає цього й наступає на неї ногою.

Алмак віддалася за Чанея Иртаківа, його товариша, що з ним вони зустрілися вчора коло броду... Чому Чаней не сказав йому про це? Чому Чаней почервонів, коли Ден спитав, чи він одружився? Чанею, ти ж комсомолец, навіщо ж ти обдурив свого товариша Дена? Чому не сказав, щоб він не їхав на посміховище цілого селища? Ти ж комсо...

Ден показує сестрі на двері, сестра слухняно виходить. Тоді Ден лягає ниць на землю. Він притискується до землі білою новою сорочкою, немов хоче затримати серце, що рветься з грудей. Під триногою горить вогонь, і рожеві тіні біжать по сорочці, закаляній об долівку; рожеві відблиски грають на начищених чоботях.

2

Нещасливий був той вечір, коли приїхали Ден і Чаней до Терги. Біда чигала на обох, біда чигала на колгосп.

Чаней прокинувся вдосвіта і вийшов подивитися на жниварку. Сонце сходило десь у тайзі, туман блакитним серпан-

ком курівся вниз над потоком. Між смереками й березами, що щільно обступили село, пробиралися перші червоні промені, і червоні краплі повисли на мокрому листі. Обмита дощем жниварка блищала металом колес, косими трикутниками ножів-різаків, рум'янцем фарб. Жниварка стояла перед головою колгоспу така сліпучо прекрасна, що він мимохіть зажмури́в очі.

— Так, так... Гарна машина!

Чаней повертається до аїла й сідає до казана вранішнього чаю.

Машина є, година гарна, — саме час косити ячмінь. Чаней замуликав від задоволення.

Думки в нього спокійні, впевнені, такі самі, як і його хода, як посмішка, що розсунула його червоні губи, що ледь потемнішали від першого пуху. «Такий молодий, а голова», — пригадав він слова на з'їзді, і посмішка ще ширше розповзлася по його обличчі. — Добре!..

Чаней дивиться на дружину, що розливає молоко в глечики, він чує буркіт старої Солотової — тещі, що робить зауваження за пролите молоко. Теща — гарна господиня, усе береже, все зробить, — гарна баба. І тут Чанеєві поталанило. Щаслива людина Чаней, здібна людина Чаней. Заздрити йому можна.

— Ей, чи скоро чай? — гукає він удавано сердито, щоб хоч щось сказати, і Алмак, його дружина, розуміє його. Вона розуміє, що він радий із вдалої подорожі і рада й собі.

— Чого кричиш? І без тебе знаємо, — відповідає вона теж удавано суворо і весело примружує грайливі ясні очі.

Раптом посмішка сповзає з Чанеєвого обличчя, він згадує, що приїхав Ден. Як міг він забути про це? Зараз Ден певне знає вже про його одруження. Обличчя Чанеєві темніє, він підводиться, підходить до дверей аїла, потім вертається й знову сідає. Але Чаней не може довго бути похмурим. Адже він не винний, що так сталося. Хіба мало дівчат, крім Алмак, навіть вродливіших за неї? Он Урмат, дочка Тішная, наприклад. Посмішка знову з'являється на його обличчі.

— Алмат, знаєш, усі кажуть, що Урмат найвродливіша дівчина на всю Тергу. Так усі кажуть. А як на твою думку?

Алмак ображено мовчить і нахиляється до глечиків. Чаней, задоволений з жарту, сміється. Він допиває третій кухоль чаю, коли до аїла входить Делянкеш, Арикчін, Чарчу і Коспін Тохтанчі. Делянкеш і Коспін сідають біля триноги, а Чарчу за звичкою залишається стояти.

— Привіт голові. Що нового в Онгудаї? Що говорили на з'їзді? Яка ціна на ячмінь, на толкан?

— Добре... дуже добре, — кивають гості головами, слухаючи відповіді голови.

— Велику машину привіз голова, — говорить Чарчу й скубе брудну борідку.

— Це жниварка. Колгоспівка дала, на сплату.

— Гарна машина, дуже гарна...

Чарчу дивиться на маленького Делянкеша, зідхає й розкладає на колінах свої короткі пухкі руки, немов пропонує всім подивитися, які вони. Зідхає й Коспін Тохтанчі й пахає люлькою. Зідхання напало на всіх трьох колгоспників.

— Як же, зовсім без грошей, дурно дали машину в Онгудаї?

— Завдаток узяли, — двадцять п'ять карбованців, увесь завдаток узяли.

— Так, так...

Чарчу трусить борідкою й засуває обидві долоні за пояс.

— Голово, випиши нас із колгоспу. Наша земля інша, ваша інша, випиши нас.

Чаней Иртаків уважно оглядає усіх трьох, на обличчі йому нерозуміння й підозра.

— Адже тепер хліб машиною жатимемо.

— Якою машиною? — здивувався Чарчу, — гроші ми давали, а машина ваша? Погана в тебе голова, Чанею Иртаків. Ти молодий і комсомол, а закону не знаєш.

Тепер Чаней розуміє, за чим вони прийшли. Він розуміє й те, чому Делянкеш накидав йому гроші на машину. Хитрий Делянкеш, це його вигадка, а він сидить і зідхає, немов його й нема тут. Чаней звертається до маленької людини із зморщеним безволосим обличчям і тонкими, як галузки, чорними вусиками. Чорні вусики смішно ворухнуться над

верхньою губою і, здається, що Делянкеш щось швидко-швидко бурмоче.

— Що ти вигадав, Делянкеше Аричкін?—питає голова.— Перед жнивами колгосп розвалити?

— Навіщо розвалити? Працюйте, тільки моя земля інша, а ваша інша. Моя буйна, у вас коні кволі, а в мене сам знаєш, які коні.

Делянкеш приємно посміхається й показує маленькі мишачі зуби. Очі його круглі, без вій, теж мишачі.

Чаней думає. Гаразд, він поставить питання на зборах, там видно буде.

Троє ідуть до дверей. Останній виходить Делянкеш. Він оббігає мишачими очима весь аїл, скрині, постіль, голову і дивиться на Алмак, що підмітає долівку.

— Кажіть, що Ден Неметов приїхав?

Очиці Делянкешеві спалахують глузливым вогником.

— Ден? — підводить голову молода жінка й блідне.

— Приїхав, — потверджує Чаней і червоніє, — йому ніяково й досадно. Делянкеш із задоволенням гладить тонкі вусики й виходить.

Рівно через годину після того біля аїла голови почалася бійка. Билися за машину. Чарчу, Делянкеш і Коспін Тохтанчі привели п'ятеро коней, щоб забрати жниварку. Голова почув і вискочив одбивати. Допомогати йому прибігли Суртай і Єнчінов. Але меткий Делянкеш устиг уже запрягти свою пару великих угодованих коней, жниварка задеренчала й рушила з місця.

Навперейми кинувся Гішнаї Єрекешев. Він ухопив коні за вузду, і коні спинилися. Гішнаї був дужий, як кінь. Він потяг Делянкеша за ногу і стяг його з сідла. Маленький Делянкеш упав і стукнувся головою об колесо. Коспін кинувся до Гішнаї, на ходу витягаючи ніж. Ножі з'явилися в руках у всіх, ножі пожадливо блиснули на сонці, але тут голова догадався: він щосили шмагнув по трьох конях, і ті, зриваючись по рінні, помчали до урвища. Чарчу і Коспін кинулися доганяти.

Тоді колгоспники випрягли жниварку, і Делянкеш мусів піти ні з чим.

Він потоптався біля своїх коней, витираючи кров з розбитої губи, і закричав, потемнівши з напруги, хоч колгоспники стояли поруч:

— Віддай гроші, віддай двадцять п'ять карбованців, голову!

— Повернемо, всі двадцять п'ять повернемо, — відповів Чаней Уртаков і наполог на жниварку, відкочуючи її на старе місце біля аїла.

Увечорі на зборах стало відомо, що слідом за Делянкешем, Чарчу і Коспіном вийшло з кологспу ще двоє, в яких теж були добрі коні. У колгоспі залишилося 8 людей і 10 коней.

— Нащо нам машина? — закричав розлючений і переляканий Бузамо Неметов. Він не знав, чи залишатися йому в колгоспі, чи йти за Делянкешем. Бузамо не міг простити голові, що той одбив наречену в сина, а ще образливіше було йому бачити, що Ден мовчить.

— Нащо машина? — кричав Бузамо й махав руками. — Жили без машини, було добре, привіз голова машину — сами клопоти. Люди виходять з кологспу, коней забирають... Яка робота без коней?

— Делянкеш — гарний господар.

— Чим оратимемо?

Червоний з гніву Чаней сидів на камені біля жниварки й чекав, коли цей дурний Бузамо перестане говорити.

— Я бачив багато людей в Онгудаї, скрізь машини: в Куладі машини, в Котанді, в Миготі, Стерле, — скрізь. І колгоспівці за кожну машину б'ються; нам ніби подарунок зробили, а ви... соромно слухати, зовсім соромно!

Чаней із злости вдарив кулаком пораненої руки по камені, і краплі крові бризнули на камінь.

Зніяковілі колгоспники мовчали.

— Навіщо вам машини? У вас коні кволі, — сказав Чарчу, — а ми гроші давали.

— Нехай вони спробують, — підтримав його Бузамо тільки для того, щоб досадити голові.

Почувши це, Чаней скочив з каменя.

— Завтра я виїжджаю в поле. У мене і в старої двоє

коней, я поїду, а ви біжіть просити Делянкеша: дай нам коників, ми бідні, пожалій нас, добрий Делянкеше, добрий Чарчу... добрий Коспіне. — Чаней закашлявся.

— Я поїду, — сказав комсомолец Суртай, що досі мовчав, і висунувся боком уперед.

— І я поїду, — озвався комсомолец Єнчінов. Інші мовчали. Чаней зрозумів, що починати роботу доведеться втрюх.

Якби був тут Ден!.. Чаней боявся признатися собі, що не гаразд знав машину; Ден знав добре, але його не було на зборах.

Біля каменя перед аїлом голови горіло вогнище, хлопчак тягали хмиз і кидали великими оберемками у вогонь. З ватри вилітали шиплячі хвости іскор, і вогнище розгорялося все яскравіше, аж доки голова відігнав дітей.

Колгоспники мовчали. В їх очах був сумнів і переляк.

— Завтра ми виїжджаємо, — повторив Чаней Иртаков, вилазячи на металевий сідєць жнивarki. Він перевів ручку підойми й клинуваті зубки сипнули багровими іскрами, дзвінко брязнули й піднялися, немов зуби в широкій хижо роззявленій пащі. Чаней взяв у руки вили і сильним рухом навкоси розсік повітря, скидаючи уявлювані ворохи ячменю.

Гішнай, сильний, гарячий Гішнай, той самий, що стяг уранці за ногу Делянкеша, дивився на ласкливу машину й заявив, що він теж поїде. Більше їхати не погоджувався ніхто.

Вогнище догоріло й темрява насунула на аїл голови. Темрява стала чорною стіною, її підпирали стовбури дерев і в ній потонули аїли і хати Терги. Поволі й похмуро розходилися колгоспники. Вони зупинялися, дивилися на машину, на якій все ще сидів голова, зідхали і йшли далі; ніхто не знає, що покаже завтрашній день.

Чаней залишився сам. Він сидів на жниварці, випробовуючи підойми й перевіряючи ті невеликі знання, що дістав у дворі колгоспспілки в Онгудаї. Аби тільки не помилитися, не осоромити себе, тільки за тим і справа.

Всі вже розійшлися, коли Чаней зіліз із машини. Він ішов до аїла і почував, як наливається нестерпним тягаром пора-

нена рука. Здавалося, що хтось уп'явся в неї залізними зубцями, як у жниварки, і хоче відірвати від плеча.

— Завтра ми виїдемо, — сказав голова, скрегогучи зубами з болю, — завтра ми виїдемо!

3

Важка хмара пливла над Катунню. Важка хмара повзла над селом, над нивами, загрозливо мружачись косими зіницями блискавок і придивившись упала грозою, гуркотливою зливою. Тайга задрижала від ударів грому; вона схилилася над аїлами, намагаючись оборонити їх від руїнницьких потоків. Але хто міг захистити ниви? Вони лежали перед грозою відкриті й безпорадні, і гроза могла досхочу познущатися з людської праці.

Жниварка стояла біля аїла голови, а голова лежав в аїлі на скрині з розпухлою рукою. Двічі він виходив на двір і намагався вкрити машину жердинами. Алмак натягала їх, хлюпаючи босими ногами по калюжах, не звертаючи увагу на дощ, на сизу темряву, що застувала день.

— Проржавіє машина, що робитимемо!

Чаней розпачливо крутив головою, і з шапки йому бігла вода.

— Алмак, — крикнув він, — тягни старого кожуха, тягни мого кожуха!

З темряви, розрізуваної кривими ножами блискавки, виринула висока скуйовджена постать Гішная Єрекешева. З ним прибігли обидва комсомольці — Суртай і Їнчінов.

— Кожухи давай, «чегідек» давай! — наказував голова.

Він насамперед укутав підойми, але однією рукою як укутаєш? Суртай почав допомагати. Тим часом Гішнаї і Їнчінов притягли линтварі, а Суртай, в якого нічого не було, крім кожуха на тілі, скинув свого кожуха. Сорочка на ньому вмить промокла до нитки й обліпла на худих вузьких грудях.

— Якші, якші, — посміхався він, кулячись з холоду й рухаючись за звичкою боком, — машина суха буде, якші!

Дощ дзвінко тарабанив по натягнутій шкірі, немов на неї сипався горох.

Так стояли тергінські колгоспники під дощем, аж поки почали труситися. Тоді вони розійшлися по своїх аїлах.

Рука в Чанея опухла і почорніла, — дуже вдарили по ній під час бійки. Але турбувало його не це. Він турбувався тим, що не зможе керувати жниваркою. Краще були б ударили його по нозі. Що він тепер робитиме без правої руки? Біль в руці, лють на Делянкеша й тих, що розкололи колгосп, лють на дощ, нарешті лють на самого себе, за те, що дав обдурити себе, — Чаней застогнав.

«Молодий голова»... Тепер ця похвала звучала, як глул. Дощ торохтить по корі аїла. Крізь отвір для диму дощові краплі стікають усередину, падають на вогнище й сичать. Вогонь під триногою димить, і дим, не маючи куди вийти, розходитьсь по аїлі. В диму повільно рухалися постаті Алмак і заклопотаної матері, що відсувала від промоклих стін скрині, збіжжя, шкіри, одяг.

Багато клопоту й важко в аїлі, коли падає дощ. Пора хати ставити, справжні міцні хати з дахами, з вікнами, трубами й печами, — давно пора.

Перемагаючи біль у руці, Чаней сідає до столу й просить засвітити газову лампку. Але лампка горить тьмяно, червоний вогник хитається то сюди, то туди, — йому бракує повітря, і від лампки на столі, на похмурому обличчі Чанеєвим дрижать жовто-сірі тіні.

Голова розгортає маленький зошит, де записують видатки колгоспу, і починає вираховувати, скільки землі залишається після розколу, скільки засіву, скільки корму треба заготовити, скільки податку платити. Чаней бере в ліву руку олівець, але олівець не слухається і їде через сторінку. Тоді Чаней шпурляє геть олівець і починає вираховувати подумки: вісім чоловіка в колгоспі, десятеро коней, усього засіяно тридцять гектарів. Скільки залишається, коли не рахувати Чарчу, Делянкеша, Коспіна й тих двох?

У них земля родюча, над самою Катунню, з неї можна було зібрати... Ех, скільки можна було б зібрати з такої буйної землі!..

Думки Чанеєві відхиляються вбік від розрахунків, як відхиляються надворі струмені дощу від подувів вітру.

Чай закипів. Теща наливає Чанеєві чашку, густо засипає толканом і ставить перед ним на стіл.

Стара любить походити за зятем. Він узав її дочку без приданого і її, старій, притулок дав, — добра людина Чаней.

— Пий, — каже теща, — пий, рука загоїться.

Вона сидить перед своєю чашкою, розправивши довгі поли старої «чегідек» і чекає. Перш, ніж почне пити зять, вона, шануючи його, пити не буде.

Але голова не бачить чашку, що стоїть перед ним. Він вираховує сили колгоспу і колисає здоровою рукою хвору, як заколисують на руках плачущу дитину.

Хто працюватиме на машині, коли перестане дощ? Крім Дена Неметова нема кому, а Ден...

Темно й димно в аїлах, коли третю добу йде дощ. Чоловіки лежать на полу на шкірах і мовчки палять. Що ще робити чоловікам, як не лежати, не палити й не зідхати про замоклий хліб? Зате жінкам такий дощ просто знахідка. Коли, за інших обставин, устигнуть вони натерти стільки толкану, добре задимити сирчики над триногою, — адже тепер дим так і суне, так і в'ється та їсть очі до сліз. Коли можна обробити шкіри, що відвологли й почали смердіти, а також пересипати їх порошком? Коли, зрештою за інших обставин дозволяється цілі години сидіти біля вогнища й вишивати складні взори на «чегідек» і на «пирюк»?

Ні, жінкам такий дощ просто знахідка.

Так думає старий Бузамо Неметов. Але Камишти, його дочка, зовсім відбігла рук. Замість вишивати собі «чегідек», як личить кожній дівчині на порі, Камишти риеється в книжках, котрі привіз брат. Вона забула навіть про чай, що закипів уже й клекоче чорними пухирями. Чорні, густі, як смола, краплі стікають на землю.

— Камишти! — сердито гукає старий Бузамо, — тобі повилазило?..

Дівчина кладе книжку й нахиляється до казана. Вона мішає палицею в казані, доки розійдуться насипані грудочки чаю та соняшникова олія, тоді наливає чаю в чашку й подає їх батькові й братові. Старий підтримує рукою вуса, щоб

вони не лізли в чашку, відпиває трохи й роздратовано дивиться на Камишти. Вона знову вткнулася в книжку.

— Що написано в отій книжці? Може про те, що можна забирати чуже?

Це він говорить власне не до дочки, а до старшого сина — Дена. Але Ден мовчить. Він лежить ось уже третій день і нікуди не виходить.

У всіх у Терзі діти як діти, тільки в Бузамо не так, як у людей, а навпаки. Старий зідхає й бере гарячу жерстяну чашку, по вінця налиту чаєм. Його задимлене, пропечене сонцем, обвіяне вітром обличчя з маленькими сльозливими червоними очима під опухлими віями стає зле й глузливе.

Двері відчиняються і до аїла входять Чарчу і Коспін. Тохтанчі. Вони вігаються, сідають почепки біля вогню, витираючи об коліна мокрі руки, і струшують краплі з своїх «пирюк». Камишти наливає гостям чаю.

— Буйний дощ...

— Дуже, краю не видно... Катунь розіллється, лихо буде, — говорить Чарчу й тягне в рот кінець своєї борідки, але борідка коротка й вислизає йому з пальців. Гості мовчки випивають свій чай, ставлять чашки на місце і Чарчу звертається до Бузамо:

— Бузамо Неметов, ми прийшли до твого сина, він людей вчить. Певно, він усі закони зна... Ми гроші давали на машину, а голова машину нам не дає. Чи є такий закон, щоб не давати машину?

Ден сідає на своїм смухові. Обличчя в нього пом'яте й похмуре.

Він з-під лоба оглядає людей біля вогню, — певне, в душі вони сміються з Дена, бо в нього голова відбив наречену.

— Жниварка колгоспна, колгосп їй хазяїн, — похмуро відповідає Ден і п'є прохололий чай.

— Він наплював на тебе, твою наречену забрав, тепер у людей гроші забирає, — не витримавши кричить старий Бузамо. І в цьому крикові виринається вся його злість і образа на сина, що не вмів боронити свою честь, на неслухняну дочку, та діравий аїл, куди натекла калюжа, — за все своє безталанне важке життя.

— Чаней Иртаків — обманник, — хрипить Бузамо. Рука йому труситься, коли він набиває люльку.

Гості мовчать, але в їх очах Ден бачить приховані по-смішки образливого жалю й співчуття. Ден починає тремтіти, немов напало на нього трясця.

— Як ся має Делянкеш Арикчін? — питає він удавано ласкаво й міцно стискує зуби.

— Нічого, живе...

— Добрий господар Делянкеш, якби він був головою, — зовсім інакша б справа була. Добрий господар розуміє, кому потрібна машина. Хіба може Чаней бути за голову?

— Так, — говорить Ден, і очі йому сяють недобрим вогнем.

— От зразу видно людину з міста, — зрадівши трусить борідкою підлещений Чарчу, — хіба може молодий головувати над старими.

Двері аїла розчиняються і в них боком пролазить комсомолец Суртай. На ньому короткий смух, що ледве прикриває плечі, — кожух на жнивварці. Суртай трусить головою, і з його «пирюк» летять бризки. Він захекався й говорить:

— Дуже порізади руку голові. Зовсім чорна рука. Хто б міг таке зробити, га?

Суртай невисокий на зріст; щоб роздивитися, хто сидить біля вогню, йому доводиться нахилитися. Він нахилиється й бачить Чарчу і Коспіна.

— А-а, — гуде він, — може ти знаєш, Чарчу, хто вдарив Чанея Иртаківа ножом? Чи ти Коспін?

Ні, вони обоє не знають. У бійці хіба помітиш? Може сам Суртай несподівано зачепив його ножом.

— У тебе великий ніж, — показує Коспін на пояс Суртая і хитро примружує очі. Очі в Коспіна великі, круглі й зелені, як у пугача, і як пугач він часто кліпає кошлатими війми.

— Лиха людина вдарила голову, — говорить Суртай і роздивляється на Коспіна.

— Де лиха людина? У Терзі нема лихих. Звідки лиха людина? — знизує плечима Коспін.

Суртай почепки сідає біля Дена.

— У голови рука опухла, хто на машині працюватиме? Ден лежить і вдає, що спить. Суртай нахилиє над ним своє довге худе обличчя. Крізь вії Ден бачить його заклопотані очі.

— Дене, — шепоче Суртай, — адже ти вмієш працювати на машині. Вони заберуть нашу машину. Дене, ти чуєш?.. Адже ти комсомол...

Ден лежить на смухові, не розплющуючись. Він навіть удавано хропе й зідхає, ніби уві сні. Тоді Суртай стурбовано хитає головою і, не попрощавшись ні з ким, боком виходить з аїла.

Чарчу глузливо дивиться вслід йому й дістає карти. Його одна-єдина колода обслуговує все село з того часу, як Чарчу був плотарем на Катуні. Гра одна — в підкидного дурня. Цей гри Чарчу навчився в росіян. Довгими замовими вечорами або влітку під дощ, як от тепер, гуляє в дурня ціле село. Тому в кожному аїлі раді такому гостеві, як Чарчу.

Але не часто й не охоче дістає Чарчу заповітну колоду. Велика честь гуляти в підкидного дурня і не кожному випадає ця честь. Бузамо явно влещений, побачивши пухкі жирні від бруду й поту потемнілі карти. Він пропонує гостям сушеного листа з свого кисета (Бузамо вміє готувати листа, його курево не гірше від кооперативної махорки).

Всі трое розкурюють люльки й ближче присуваються до вогню. Бузамо велить дочці підкинути свіжого хмизу. Вогонь сичить, дим широким блакитним віялом розгортається над головами картярів, він опускається все нижче, обличчя стають голубі й хитаються, як примари. Дощ торохтить по аїлі, але люди не чують. На круглих колінах Коспіна, широких, як стіл, лежить масть. Картярі гуляють зосереджено, віддираючи липучі карти. Кожна партія — копійка. Коспін зняв свій «пирюк» і в шапці дзвенять мідні гроші. Очі в Коспіна вже не зелені: вони потемніли з пожадливості на гроші й нетерплячки. Коспін виграв уже п'ять разів і десять копійок лежить на дні його шапки.

Коли Суртай виходить, Ден одягає наопашки кожух і відчиняє двері. Він ступає по калюжах, по мокрій слизькій

землі, через пеньки й каміння, і бризки далеко летять з-під його чобіт. Ззаду його хтось доганяє. Він думає, що це знову Суртай. Ні, це Камишти. Вона тягне брата за рукав і шепоче:

— Ти сердитий, Дене, ти йдеш до Чанея? — В її очах запитання й тривога.

— Геть! — кричить Ден і відштовхує сестру. Він довго блукає під дощем і підходить до вкучаної жниварки. Хто поїде працювати на ній? Крім Дена нема кому, але як йому їхати? Вся Терга засміє покинутого нареченого. Завтра, коли прогляне сонце, йому не можна буде й носа показати з аїла.

Хто ж робитиме?..

І знову Денові думки повертаються назад: нащо Чаней обдурив його?.. Хіба мало дівчат, крім Алмат? Так, так, — потверджує Ден свої думки, киваючи головою і несподівано відчиняє двері аїла Чанея Иртакова.

В аїлі на столі горить маленька лямпка. Чаней ще порпається над зошитом, а жінки перемивають посуд. Всі троє обертаються до дверей і бачать Дена Неметова.

Мовчання.

Стара Солотова перелякано винувато зідхає: — Ми чекали на тебе, — ти не приїхав... Алмак довго плакала...

Ден стоїть на дверях, обличчя йому темніє, він говорить:

— Чаней... я про жниварку прийшов, не можна віддавати жниварку.

Чаней підносить опухлу руку. Він розгублений.

— Ти не сердься, Дене, я тобі не сказав про Алмак, — боявся, що розсердишся, — я не хотів...

— Я про жниварку!.. — люто кричить Ден, і в голосі його звучить біль і гордість. Він ступає до столика голови.

— Треба виїхати в поле на жниварці, інакше бо розвалиться колгосп... Я поїду на жниварці...

— Скоро рука загоїться... — говорить тремтячим голосом Чаней. Але дрижить він не зі страху. Невиразне велике почуття поймає йому груди. Він мовчить.

Ден нахиляється до зошита з рахунками. Не підводячи голову, він питає:

— Хто вдарив? Треба повідомити сільраду, написати до «Кизил-Ойрот».

Чаней недбало махає пораненою рукою, щоб показати, що рана незначна. Головне — виїхати в поле.

— Краще б мені ногу поламали, — куди я тепер без руки?

Маленька лямпка освітлює червонуватим світлом обличчя комсомольців. Тьмяне світло падає на зошит, в якому Ден, міцно натискуючи на олівець, виводить:

«Двадцять п'ятого липня тергінський колгосп виїжджає машиною косити ячмінь».

Він ховає олівець до кишені, підводиться й не оглядаючись іде до дверей. В темному кутку аїла блищать очі Алмак. Алмак винувато спускає їх, але Ден не бачить своєї колишньої нареченої. Він виходить і причиняє за собою двері.

4

Три дні і три ночі падав дощ. Уранці четвертого дня зійшло вмите пекуче сонце. Воно як головешка курілося густою вогкою парою. Пара йшла й від мокрої землі, листя на деревах швидко обсихало.

Вся Терга зібралася біля головиного аїла другого дня, коли запрягли колгоспні коні в жниварку. Чаней Иртаков, голова, стояв з підв'язаною рукою й дивився, як Ден Неметов, Суртай і Ёнчінов викочували машину на рівне місце.

— Де Гішнай? — тривожно оглядався Чаней, — може передумав?

З-за дерев почувся швидкий тупіт коня. На галявину галопом примчав Гішнай Ёрекешев у збитій набік «пирюк» і весело закричав голові.

— Коня привів, запрягай у машину мого коня!

Коні запряжені; вила, граблі на плечах. Ден Неметов сідає на металевого сідця, схожого на сідло й махає бато-гом. Жниварка гучно деренчить новими частинами й рушає. Слідом за нею йдуть Гішнай, Суртай, Ёнчінов і голова, Чаней Иртаков. Тергінці дивляться, як загрузає жниварка по ступицю в грязь, як важко мотають головами худі колгоспні коні, і недовіжливо презираються.

На ситих рослих конях, з косами на плечах, наздоганяють колгоспників Делянкеш, Чарчу і Коспін.

— Ей, не довезеш машину! — гукає тоненько Делянкеш. Вусики йому стрибають, він б'є чобітьми коня й скоком об'їжджає жниварку.

— Го-го! — глузливо гогоче Чарчу, — го-го-го!

Ден стьобає коні по спітнілих спинах; він злізає, щоб їм було легше, і йде поруч. Повільно посувається жниварка роз'їдженими, грузькими, як замазка, коліями, що розповзаються під ногами; так само повільно йдуть колгоспники.

Коли жниварка приїхала на поле, Делянкеш, Коспін і Чарчу кінчали вже першу ручку. Ячмінь лягає нерівною бахромою під косами косарів, сонячне проміння спалахує на них, як на склянках.

— Го-го! — знову загукав Чарчу, побачивши колгоспників, і широко замахнувся косою.

— Запрягай Гішня, голову, — коні не вивезуть машину, — закричав Делянкеш.

Він повів плечима під сорочкою і, легко похитуючись на коротких ногах, пішов слідом за Чарчу. На далеких і близьких нивах стояли тергінці з косами та серпами й дивилися, як виїжджає Ден Неметов на колгоспне поле.

Ден хвилювався. Він кілька разів працював на колгоспній жниварці в Куладинській комуні, але там під боком завжди були тямущі люди, а тут він сам мав учити інших.

Жниварка зупинилася. Ден перевірів, чи справні підойми, зскріб пужалном грязь із сіддя і, обійшовши машину кругом, оглянув її, як оглядають незнайомого коня, яким треба їхати на перегони. В спину йому дивилися тергінці.

— Наречену забрав і за себе робити поставив, — гукнув хтось іззаду. Ден почервонів так, що піт проступив йому під кашкетом, але не озирнувся.

— Ком-со-мо-ол! — протяг тоненько й глузливо той самий голос.

Ден упізнав Делянкеша.

— За чим прийшов? Геть звідси! — сердито ступив до Делянкеша Суртай. На його худенькому оливковому обличчі

була тривога. Ден зрозумів, що Суртай боїться, щоб Делян-кешеві слова й справді не образили його, Дена. Він здригнувся й поліз на сідець жниварки.

— Комсомол,— сказав він, беручи в руки вили, — комсомол! — гукнув він ще раз, наче стверджуючи самому собі це слово.

Гішнай, що привів коника, лунко закричав: — тех, те-е-ех!

Чи то в полі дощ не такий падав, чи то за добу встигло добре протряхнути поле, але коні зразу легко й рівно взяли з місця, і перед Деном зразу виросла велика купа мокрого від роси скошеного ячменю.

— Р-р-аз! — пхнув Ден вилами і купа легко й нечутно зсунулася вбік. — Р-р-аз!.. Купа за купою лягала вбік борозни. Гішнай поганяв, трійка йшла в упряжці рівно, і колгоспники — Суртай і Єнчінов — почали ставити копиці. За хвилину жниварка наздогнала косарів, випередила їх, дійшла до краю ниви й повернула назад перш, ніж косарі дійшли до середини.

— Швидка машина, сама все робить, — обернувся Гішнай до Дена. Ден побачив його величезне обличчя, що розплилося з захоплення. У густій чорній бороді його блищали краплі роси і здавалося, що вони тремтять з захоплення.

— Оге-е-е-ей! — не витримавши, переможно гукнув Гішнай убік косарів і стюбнув віжками коні. Жниварка рвонулася, і Ден мало не перекинувся назад. Купа ячменю виросла перед ним відразу мало не до самого підборіддя. Він відіпхнув її вилами, але не подумав, а тим часом купа більшала, коливалася, розбухала й затоплювала жниварку.

— Тихше, ти! — закричав Ден, визволяючись із обіймів ячменю, спітнілий, захеканий, з роззявленим ротом, обліплений соломом, немов він довго біг під гору. — Тихше, прибирати не встигають, — додав він, помітивши глузливий вогник в очах захопленого Гішня.

З далеких нив бігли дивитися, як працює машина.

Люди стояли, пропускали повз себе жниварку з Гішнаєм і Деном, що весело погукували. Ден уже скинув сорочку й лишився в самій мокрій від поту майці. Люди дивилися

й похитували головами. Тепер на їх обличчях було здивування й страх.

Ополудні скошений ячмінь лежав довгими смугами. Жниварку мусіли зупинити. Колгоспники не встигали ставити копії.

— Машина! — сказав Гішнай, злізаючи й ляскаючи себе пужалном по халявах з таким виглядом, ніби він цілий свій вік працював на жниварці.

— Машина!

Колгоспники дивилися на односільців. Тергінці зідхали: швидко працює, на всю Тергу ячменю накосить. Вони обступили жниварку, обмацували колеса, різак, що блищав на сонці.

Невтомний Гішнай скочив на коня й погнав до села кликати бабів, дітей, стариків, — усіх, хто тільки міг працювати. Після полудня вже весь колгосп працював у полі. Дружина Гішнаєва, така сама висока й дуже жінка, як і її чоловік, вела перед, згрібаючи скошений ячмінь, слідом за нею йшла Камишти, Денова сестра, потім дружина комсомольця Суртая і стара Солотова. Не видно було тільки дружини голови — Алмак. Старий Бузамо Неметов суворо й бундючно оглядав колгоспників і погляд його говорив:

— Ось воно що мій син — вчена людина, все може. — Він не кваплячись ходив по нивах, згрібаючи хліб.

Чаней Иртаков з ненавистю дивився на руку, що не давала йому працювати. Знічев'я він вираховував подумки, за скільки днів упораються з жнивими. За його обрахунками виходило добре.

Ззаду нечутно підійшов Делянкеш. Він поклав косу, помацав стерню, зрізану рівно, як щетина на щітці, і зідхнув.

— Не сердиться Ден за наречену? Справедлива людина, не гаразд сердитись.

Делянкеш мацає свої вусики-прутики.

«Зараз про машину скаже», — подумав Чаней. Так воно й вийшло.

— Добра машина, ми гроші давали, — не жаль, зате машина...

Чаней мовчить.

— Наші коні дужче потягнуть; нам не жаль, беріть наші коні, машина для всіх працюватиме. — Маленький чоловічок нахиляється до голови. — Вода в Катуні швидко прибуває; як залле, всім лихо буде...

Так говорить Делянкеш Аракчін Чанєєві Иртакову, але Чаней знову мовчить. Він не забув того, що кричав Делянкеш іще сьогодні вранці.

— Колгосп вирішить, що робити, — говорить він через деякий час і йде геть від Делянкеша.

— Гордий став. Не можна молодому перед старим гордитися.

Делянкеш дивиться в спину голові й повертається до своїх.

5

Четвертий день тривають жнива, четвертий день працює жниварка. Тепер на ній по черзі працюють Ден і Чаней. Рука Чанєєва ще не загоїлася, але він працює. Збирають хліб по-новому, за порадою Дена, який уважав, що треба робити так, як у Куладі: нащо складати ячмінь у копи й чекати, доки їх намочить дощ? Краще зразу звозити до села й складати під повіткою. Колгоспники спочатку вперлися — перетомляться коні, як усе заразом робити. Але погода справді почала мінятися: то сонце пече, то хмарки збираються. На третій день зранку виїхали в поле бідки. Тепер стало знову важко встигати за жниваркою, — люди працювали біля бідок. Цілий день скрипіли немазані колеса, ячмінний слід золотим хвостом тягся по дорозі.

— Куди поспішаєте? Скоро поїсте, — знову сміялися недовірливі тергінці. Та, як пройшов ще один дощ і намочив їм копи, а в колгоспі ячмін лежав під повітками, дехто й собі почав перевозити ячмінь додому.

Колгоспники обговорили пропозицію тих, що відкололися. Але спершу вони вислухали заяви двох тергінців — Чуркушева і Тозіякова, що просили прийняти їх до колгоспу.

— Ми добре міркували. Машина у вас добра, з машиною краще, — сказав Тозіяков і обережно торкнув жниварку.

— Машина, — потвердив Чуркушев, — прийміть нас.

— Ми подумаємо, — сказав Бузамо, що останніми днями став дуже гордий. Але голова голосує. Він пояснює, що вони бідняки і їх треба прийняти.

Після цього гарячий Гішнай закричав, що зовсім не треба давати машину тим, що вийшли з колгоспу.

Ні, колгоспники згодні зібрати їм хліб після свого, але за це вони повинні заплатити косареві, — пропонує Чаней Иртаков.

— А наші гроші? — сердито питає Чарчу.

— З ваших грошей і вирахуємо плату, — відповідає Чаней.

— Все правильно, нема про що говорити, — втручається знову старий Бузамо й дивиться на Чарчу з таким виглядом, неначе машина належить тільки йому самому.

Делянкеш, Чарчу і Коспін радяться, потім Чарчу заявляє, що вони згодні знову вступити до колгоспу. Тут Чаней не витримує.

— Один раз до колгоспу записалися, щоб насіннєву по-зику дістати, щоб податок менший був, тепер знову хсчете?.. Не треба!

— Не треба! — кажуть Гішнай, Суртай та Ёнчінов і навіть старий Бузамо приєднується до них.

— Не треба!

Так стоять вони в полі на межі, що відокремлює ниви колгоспників від нив тих, що відкололися. Межу цю про-клала жниварка, — глибоку межу, що її лишили по собі важкі колеса.

Верхи дерев наливаються золотом. Золото пливе по Катуні, що надулася від дощів, і заливає небо. Колгоспники вертаються додому.

Попереду, як переможна гуркотлива колісниця, сунеться жниварка і, як переможець на колісниці, їде на ній Гішнай. На високих Гішнаєвих колінах і за його спиною набилося дівтори. Брат Дена Неметого, піонер, сидить на задньому сидді. Він підгинає босі ноги і на обличчі йому написане цілковите щастя. Сонце сідає в тайгу, і довге проміння про-гливає листя й обплітає спини колгоспників строкатою сіт-кою. Але паяйскравіше й найгорячіше палає жниварка. Вона скидається на велике бездимне вогнище, що рухається по-

серед дороги. Відблиски від неї падають на втомлені але задоволені обличчя.

Обіч дороги, приминаючи траву, ідуть дівчата. Камишти Неметова заводять пісні, дівчата підхоплюють. Молодий Єнчінов перебирає пальцями дудочку й намагається пригравати, але в нього нічого не виходить. Тоді він стромляє дудочку за пояс, де вже стирчить люлька, і собі приєднується до хору.

Чаней Иртаків стиха робить зауваження своїй дружині Алмак за те, що вона не вийшла першого дня на роботу. Алмак червоніє і, щоб приховати ніяковість, теж починає співати. Зрідка вона озирається.

Відставши трохи, позад усіх іде Ден. Він знає, що всім весело. Навіть його буркотливий батько і той щось кричить Гішнаєві. Серед дівочих голосів Ден упізнає голос; тонкий, знайомий, дзвінкий голос — то голос Алмак, Чанеєвої дружини. Щось тремтить Денові в грудях; він іде повільніше, щоб не чути голосу Алмак.

Йому спадає на думку, що тепер він може поїхати до Чемалу, навчання почнеться через два тижні. Але цей час Ден теж може використати. У Чемалі живе його вчитель, що кликав його до себе. У Чемалі великий інтернат, піонерський табір, — є на що подивитися в Чемалі. Та й справді, чому не поїхати? Завтра? Ні, навіть сьогодні. Вечір тихий, дорогу Ден знає добре, він заночує в знайомому селі на березі Катуні, а вранці переїде до Чемалу.

Ден починає йти швидше. Він увиходить у батьків аїл і, не відпочивши, похапцем складає речі до валізки. Під руку йому попадається біла сорочка, — з відкотним коміром. Вона пом'ята й забруднена. Ден не одягав її з того ранку, як довідався про одруження Алмак. Він шпурляє сорочку на дно валізки, сідає коня й прощається з ріднею.

— Одружися, Дене, — говорить старий Бузамо. — Не годиться без дружини жити. За тебе кожна піде в Чемалі, — навіть тобі тергінські?

Старий зневажливо махає рукою, немов кажучи: не варто сумувати за Алмак.

Камишти нічого не каже братові. Вона розправляє зелений

оксамит «пирюк», котру Ден залишає їй, мовчки киває головою (сестрі не личить цілуватися з братом). В очах її, розумних і добрих, тремтять сльози.

Назустріч вечерові Ден ступою виїжджає на дорогу. Він їде повз аїли, і торгінці кивають йому головами.

— Приїжджай знову до Терги, гостем будеш!

Це гукає Гішнай Єрекешев, що порається коло жниварки, обчищає її, здуває з неї солому, порошок, як з обнови.

— Гостем будеш! — гукають до нього комсомольці Єнчінов та Суртай.

Ось нова хата Делянкеша, ось галявина, де відбуваються збори. Ось і аїл голови. Біля аїла стоїть Чаней Иртаков і його дружина. Чаней біжить до товариша й міцно тисне йому руку.

— Ти хороший... Ти справді хороший, — говорить він і дивиться в очі Денові.

Вона спустила очі, коли Ден проїжджав повз неї, але вона не могла заховати їх. Алмак не наважується підійти. Так краще.

— Прощай, Чаней! Прощай, Алмак! — говорить Ден і б'є коня острогами. Він скаче по дорозі, потім звертає на стежку, що веде просто до Катуні, і вїжджає в тайгу.

Тайга вишиває берег густим темнозеленим мереживом. Де-не-де вона відступає від ріки, поступаючись місцем — нивам ячменю й кормовим травам. Трави після дощу буйно розрослися. Вони високою стіною стоять обабіч стежки і б'ють по колінах Дена. Трави досягають до самої морди коневі й здається, що кінь і вершник пливуть по зеленій воді. Там правіше лежить молочно зеленкувата Катунь.

Теплий вечір спускається над Катунню. Теплі зорі висять зовсім низько над головою. При світлі зірок Ден бачить кошлаті бузкові, жовті й червоні віночки квітів, темний оксамит землі на схилах, кущі дикої малини й смородини. Він проїжджає так близько, що не здіймаючи руку з повода, може ротом зривати ягоди з кущів.

Густі глибокі пахощі йдуть від напоєної дощами землі, від трав, від смолистих стовбурів дерев. Густим дурманом пахнуть стиглі хліба, солодкий сік тече в роті з роздавлених ягід.

А перед очима невідступно пливе вродливе обличчя
Алмак з великими очима кольору води в Катуні.

Пронизливо і в лад співають коники в траві, — вони за-
кликають своїх подруг, чиликає якась пташка в тайзі —
вона теж кличе. Над усією землею, що підносить свої
щедрі плоди, лунає цей заклик.

Теплої ночі над блакитною Катунню поволі їде комсо-
молець Ден Неметов — учитель школи лікнепу з Кулади.

КІНЬ КИДРАША МІНДЕШЕВА

1

Неприємності почалися з того дня, коли Остамчі, голова артїлі, побував на ларіонівській молочарці. Остамчі договори́вся, що артіль щодня здаватиме молочарці десять відер молока. Семен Ойїн поставився до цього недовірливо й підозріло. Недовірливо, бо Семен добре знав, яке молоко давали иньгінські корови. Семен був одним одна на всю Иньгу людина, що мала досі справу з ларіонівською молочаркою. Він міг підозрювати, що з того часу, як артіль почне здавати молоко, йому почнуться неприємності.

Так воно й сталося. Артіль почала продавати молоко на п'ять копійок дешевше за відро, ніж продавав Семен. Зрозуміло, що молочарка збавила ці п'ять копійок і Семенові.

Вперше діставши на двадцять копійок менше, ніж звичайно, Семен вирішив піти до голови артїлі.

Остамчі Каятов жив в аїлі край села. Біля аїлу лежали недавно зрубані стовбури кедрів та смерек,—улітку Остамчі хотів ставити хату. В аїлі Остамчі було чисто прибрано,—дружина Остамчі, товста й голосиста Олександра, грїла на тринозі молоко, а Остамчі, стоячи на смухові біля скрині, лагодив вуздечку.

Семен привітався й сів до вогню.

Остамчі був набагато молодший за Семена Ойїна. У Остамчі жовте, худе й коша́ве обличчя, пильні очі й звичка більше слухати, ніж говорити. Семен зовсім інший. Він справжній «алтай-кижі»¹ — бронзоволиций, із вдавненим

¹ Найчисленніше плем'я ойротів.

переніссям і косими щілінками очей. У нього біла голова й сиві довгі вуса, що надають йому вигляду старого салдата.

Він мовчки оглядає аїл, розправляє вуса й питає, коли думає Остамчі ставити хату. Семен може порадити доброго тесляра в Ларіоновці, — недорого візьме. Власне, ця фраза має звучати так: «я сваритися не хочу, можна мирно домовитися про молоко».

Остамчі не встиг ще роззявити рота, як Олександра, його дружина, вже говорить. Вона махає руками, щохвилини витирає товсті губи й обличчя. Можна подумати, що в аїлі жарко, хоч на дворі й березень, з Катуні дме холодний вітер, а з кутків віє холодом.

Олександра говорить, що хату ставитимуть артїллю, що колгоспспїлка дає позику, крім того, ларіонівська молочарка дасть за молоко...

Слово вимовлено. Семен дивиться на Остамчі, в якого така балакуча жінка, і питає, навіщо артіль збиває ціну.

Остамчі порається з вуздечкою і, не підводячи голову, відповідає, що за відро молока в аймаці¹ платять 95 копійок, артіль бере карбованець — це добра ціна.

— Так, — киває головою Семен Ойїн; зрозуміло, мовляв, і знову розправляє пухнасті вуса. — Але паша щомісяця дорожчає, — хіба Остамчі не знає про це?

Остамчі знає про пашу, але колгоспспїлка обіцяє продати сіна за тверду ціну.

— Обіцяє? — Семен недовірливо крутить головою. — Так п'ять копійок, вважай, пропали?

Остамчі потверджує, кивнувши головою.

Семен сидить і чекає, але Остамчі нічого більше не говорить. Тоді Семен підводиться, мовчки пліє в огонь і виходить.

Він іде по дзвінкій, як скло, промерзлій землі, розпущивши на вітрі густий кошлатий кожух. З гніву душно, і пара від дихання бурульками висне на вусах. Пара йде з Катуні, що крутим серпом перерізала гори біля Иньгі, пара

¹ Аймак — район, районний центр.

пасмами знімається від крижаної води й блакитною хмаркою злітає до гір, де борсається вітер, здуваючи останній сніг.

Назустріч Семенові йде Кидраш Міндешев, маленький чорнявий Кидраш, що весною завжди приходив до Семена по сіно. Кидраш веде таку саму маленьку як і він сіру кобилку. Він щойно напоїв її, і кобилка куриться паром.

— Сіна не треба? — питає Семен мимохідь, так, щоб сказати щось. Кидраш хитає головою.

— Ні, колгоспспілка дасть сіна.

Знову ця колгоспспілка! Семен примружується на сусіда й посміхаючись говорить:

— Аймак далеко; дивись, Кидраше, будеш без сіна.

Але Кидраш стає нахабний. Він не відповідає і йде далі.

«Ну, добре», думає Семен і входить до хати.

У хаті в Семена тепло й затишно. Катерина дуже натопила піч і пече круглі засмажені оладки. Дочка Ольга, чорново-лоса, чорноока пишногруда красуня, схожа більше на молодицю, ніж на чотирнадцятилітню дівчинку, сидить за столом, дивиться у вікно й лузає кедрові горішки. Ціла купа брунатного лушпиння лежить перед нею. Ольга, менша дочка, улюблениця Семенова. Старші діти давно відділилися й живуть або в Онгудаї, або в Чібіті, а хто й далі. Ольга цього року кінчає иньгінську школу, вона піонерка і Семен хоче послати її до Чемалу вчитися далі. Катерина, мачуха, проти цього. Катерина каже, що дівці одна дорога — заміж.

— Ти почитала б книжку, — незадоволено каже Семен.

— Нема книжок, — відвітує Ольга й ліниво потягається. Вона знає про батьків намір, але, по-правді, їй самій не хочеться вчитись. Вона вже любить вечірні гулянки, і иньгінські парубки не раз уже мняли її ввечері за аїлами. На вродливу дівку, добру робітницю, дочку Семена Ойїна охочих багато.

Трьох жінок пережив Семен Ойїн, четверту взяв уже на шостім десятку, — росіянку, білотілу веснянкувату Катерину.

Увечері до Семена заходить сусіда Сабагаш Толбак. Сабагаш — скотар і кочовник. Кілька аїлів стоїть зимою в Иньзі, а влітку перекочують у гори на пасовиська. Перекочує й Сабагаш.

У Сабагаша кругла густа борода, єхидні очиці й губи, витягнуті, як свинячий п'ятачок.

Сабагаш, як і всі кочовники, одягається ще по-старому. Він скидає високий оксамитовий «пирюк» з хутряною облямівкою і, показавши нерівно пострижену голову з косою на тім'ї, вітається й сідає на підлозі, підібгавши ноги.

Сабагаш теж збирається здавати молоко ларіонівській молочарці. До того ж, він зробив з осені великий запас сіна, йому не жаль віддавати молоко на п'ять копійок дешеvше; але те, що колгоспспілка дає корму артілі, йому не подобається. Корму в нього можна брати, — навіщо колгоспспілка? Сабагаш ображено випинає ситу нижню губу, дістає люльку й запалює її від жаринки, котру подає йому Катерина.

— «Табиш» є, що новий податок буде: хто до колгоспу не вступив — новий податок...

Сабагаш говорить і свердлить Семена жовтими очицями.

— Щоб вони виздыхали з їхніми податками! — зідхає Катерина й тужно підпирає щоку.

— В аймаці всіх до колгоспу заганняють, люди на «білки» тікають, — провадить Сабагаш і затягається димом.

Семен мовчить.

Семен хрещений, зрусілий; Сабагаш — бурханіст; Семен неполюбає нехрищених, і Сабагаш знає про це.

Аж ось Сабагаш озирається на двері і таємничо шепоче:

— Сужлей близько ходить... В Ай-Гулеші бачили: в нього рушниць, набоїв багато, червоні нічого зробити не можуть.

Цю новину Сабагаш приберіг на кінець. Він бачить, як обличчя сусідові біліє. Семен шумно сопе й роздуває вуса. Він довго мовчить, потім говорить:

— Ти мого чорного жеребця купити хотів, докинь десятку, віддам.

Для Сабагаша ці слова звучать так: «Сужлей близько, гроші краще, ніж коні, гроші сховати можна». Очиці Сабагашеві зловтішно сяють.

— Йок...¹ Коли хотів купити, гроші були, тепер грошей

¹ Йок — ні.

нема. — Сабагаш вибиває люльку об підлогу й підводиться. Біля дверей він обертається:

— Бери 80 — ціна добра.

Двері зачиняються.

Довго не лягав спати Семен Ойїн. Уже двічі висовувалася з-за перкалевої запони рудувата голова Катерини. Семен кличе її. Катерина встає й боса, в самій сорочці підходить до чоловіка. Семен молиться. Високий, міцний красень — дід стоїть навколішках перед почорнілим заслідженим мухами образом і б'є поклони, а Катерина сонним голосом шепоче молитву. Семен завів такий порядок тому, що сам не гаразд знав молитов. Помолившись обое лягають спати. На печі, скинувши з себе ковдру з різнокольорових клаптиків і посміхаючись уві сні, спить Ольга.

Північ.

Спить Иньга, приліпившись до скелі на березі Катуні. Чорне небо спустилося до ріки й дивиться в неї холодними зіницями зірок. Вітер гуде в ущелинах. Він обдирає клоччя кошом з аїлів і примушує зорі танцювати в Катуні.

Північ.

Там, далеко в горах, їдуть озброєні вершники. Вони їдуть мовчки, щохвилини озираючись. Це Сужлей, вибитий з Рагута, пробирається до ущелини Ай-Гулей.

2

Кидраш Міндешев дав корму коневі й пішов на збори до аїлу Остамчі Каятова.

Віяв вогкий і теплий травневий вітер. По схилах стікали струмки, і сніг жовтими пролежнями плямував скелі. Кидраш гучно хлюпав діривими чобітьми по глибокій грязі й думав про свого коня. Колгоспспілка не дала сіна, а скоро орати треба. Кидраш обернувся: сіра кобилка стояла під повіткою й жалібно іржала — оберемком сіна сита не будеш. Кидраш зідхнув і увійшов до аїлу голови.

В аїлі тьмяно світила гасова лампка; обличчя бовваніли в темряві. Перелякані, стурбовані й розлючені голоси голосно обговарювали новину, що її Остамчі сьогодні привіз із

Ларіонівки: молочарка на 15 копійок знижувала ціну за погану якість молока.

— Це Семенова робота, — сердито кричала червона з гніву Олександра, що, як завжди, втрутилася в розмову чоловіків.

— У нього корма ситі...

— Корма... А де сіно з аймаку?

Артіль вирішила не погоджуватися на зменшену ціну й клопотатися через колгоспспілку. Представник колгоспспілки якраз приїхав до Иньги. Коли питання про молочарку розв'язано, приїжджий почав свою доповідь. Він говорив, що артіль треба розпустити й утворити колгосп, об'єднавши в ньому всю Иньгу. Тоді Семен Ойїн або Сабагаш Толбак не зіб'ють ціну, навпаки, вони принесуть до колгоспу запаси свого сіна й справа піде зовсім інакше.

Доповідач весело посміхнувся, бачачи, як уважно слухають його члени артілі, набрав повні груди повітря і впевнено вів далі:

— Радянська влада ухвалила скрізь зробити колгоспи. В Росії в Сибіру відбувається суцільна колективізація, куркулів розкуркулюють, а решта мусить...

Кидраш, розсерджений на голодну кобилу, закричав:

— Не треба колгоспу! Дай нам корму, коні в насдохнуть без сіна.

В аїлі було холодно. Пар від дихання й дим від люльок плив над головами, і в синьому димі гойдалася жовта пляма лямпи.

Иньгинці мовчали. Мовчав голова артілі Остамчі Каятов. Він думав про те, що артіль існує ось уже другий рік, а й досі колгоспспілка не допомагала їй. Правда, взяли Остамчі на колгоспні курси до Улади, але й те сказати: довелося звідти чотириста кілометрів пішки назад іти, — п'ять карбованців на дорогу дали.

Поклалася артіль на колгоспспілчанське сіно, а сіна нема. Тепер пропонують Семена Ойїна та Сабагаша Толбака до колгоспу брати, — куди це годиться!

Остамчі дивиться на доповідача. Доповідач іще зовсім молоденький. У нього втомлене обличчя, червоні очі, лоб

йому спітнів. Доповідач загрибає руками душе повітря в аїлі, він певно думає, що так і людей можна згребти в купу.

Збори зідхають про корма, а доповідач веде далі:

— Все майно, худобу, зерно треба знести докупи, ні в кого не буде свого, все буде спільне, колгоспне, коли...

Хтось тихенько прочинив двері до аїлу і через них один по одному протиснулися п'ять чоловіка в капелюхах і кожухах з рушницями в руках. Довгі тіні увішли разом з людьми і здавалося, що люди заповнили увесь аїл. Прибулі поскидали шапки й уклонилися зборам. Невисокий, з голеною головою, заплетеною на тім'ї кіскою й з швидкими недовірливими очима сказав:

— Ми із загону Сужлея.

Він широко вискирився беззубими яснами, немов ця звістка мала звеселити иньгинців, і спитав:

— До колгоспу збираєтесь?

Збори мовчали.

— Я візьму в нього зуби, — осміхнувся знову голений, — мої вибили, я назад збираю.

Він повернувся до доповідача, підвів руку і вдарив його по обличчю. Доповідач закричав і впав.

Остамчі Каятов хотів заступитися, але його вдарили прикладом по потилиці і він упав на скриню.

Беззубий сказав:

— Хто піде до Сужлея, тому добре буде. Сужлей скоро вижене всіх комуністів з Катуні.

Він дмухнув на лямпу і в темряві бандити вийшли з аїлу.

Раптом Кидраш почав прислухатися. Він почув знайоме їржання. Холодний піт проступив йому на чолі, він кинувся до дверей. У темряві чути було тупіт, перелякане їржання, вдари нагайок і крики жінок. На дорозі біля крутого узвозу до Катуні тупотів табун коней, під охороною вершників.

— Нащо береш? Мій кінь! — голосно й розпачливо закричав Кидраш, підбігаючи до сірої кобилки. — Нащо береш? — чіплявся він за сідло бандита.

Иньгинці бігали, натикаючись у темряві один на одного,

кожний шукав свого коня. Бандити гикнули й, оточивши табун щільним колом, погнали в гори.

Натовп стояв і дивився вслід: не догнати.

З міцної обори Семена Ойїна почулося їржання. У Семена четверо коней і жодного не взяли. Семен лежав на ліжку, за запоною, — йому нездужалось. Остамчі, держачись однією рукою за опухлу потилицю, другою постукав: артіль просила коней, щоб викликати з Ларіонової міліцію. Семен стогнав і не відповідав. Катерина прочинила двері й перелякано-сердито сказала:

— Іди геть, бачиш хворий.

І зачинила двері. З-за дверей гукнула: — Колгоспи, будь вони трижди неладні, — скільки лиха через них.

Почався дощ. Великі краплі падали на діряві дахи, на простоволосі голови, на голі руки жінок, що тримали дітей. Люди стояли під дощем, дивилися в густу, як дьоготь, травневу ніч і прислухалися до тупоту, що все віддалявся. Під загрозливо навислою кликастою скелею хати, аїли й люди здавалися маленькими, безпорадними. Руда Катунь, скаламутивши своє глинясте дно, казилася вниз, і гуркіт її глузливою луною котився знизу.

Кидраш стояв мокрий, закаляний і ніяк не міг повірити, що в нього відняли сіру кобилу. Він підійшов до обори, потоптався коло порожнього корита, намацав старий порваний недоуздок і раптом закричав у термjavу й дощ услід за тихлому тупотові:

— Розбійники!.. Семен Ойїн, ти теж розбійник!

Він нахилився, взяв камінь і щосили шпурнув його в Семенові двері.

На світанку Остамчі Каятов запряг свого кривого коня, якого не захотіли взяти бандити, і поїхав разом з побитим доповідачем до аймаку. Доповідачеві справді вибито всі передні зуби.

Через три дні з аймаку примчав кінний загін з гірським кулеметом. Загін був невеликий, — він складався з восьми чоловіка. Начальник т. Афонін сидів у хаті Семена Ойїна за столом і розпитував про наскок бандитів. Семен усе хоробливо охав: він нічого не знає, нічого не чув, його коні

цілі, бо в нього сарай був замкнений, він справно платить податок, дочка його піонерка й добре вчиться, — більше він нічого не знає.

До хати зійшлося все селище. Иньгинці з надією слухали Афоніна. Афонін холодно подивився на Семена й сказав:

— З Ларіонівки четверо подалися до Сужлея, — і помовчавши, додав: — заможні господарі...

Афонін говорив, не хапаючись; не спускаючи очей з Семена, і Семенові здалося, що він хоче залізти йому в душу. Семен перелякався й на хвилину перестав стогнати. Але Катерина немов з ланцюга зірвалася. Держачи в руках рогач, вона повернула до Афоніна побіліле від злости обличчя й вигукнула:

— Податками задавили... Куди людям діватися, — на край світа втечеш!..

— Ого, та ти, бабочко, гаряча, — весело сказав Афонін і вийняв записну книжку. — Як тобі здається, куди подалися бандити? — спитав він Семена.

— В гори поїхали, у нас кругом гори, — непевно розвів Семен руками і з гречности сів. — Ви на неї не звертайте увагу, — вона в мене дурна, така дурна! — перепросив він за Катерину й неспокійно подивився на записну книжку.

Кидраш — худенький, низенький, густо зарослий чорним блискучим волоссям, вийшов наперед і сказав:

— Вони втекли в Ай-Гулеш, там добре ховатися, там діра велика, коней можна поставити. Сужлей певно там...

Все це Кидраш вимовив одним духом, дивлячись просто на Афоніна, і вся Иньга здивувалася на його сміливість. Афонін уважно оглянув маленького чорного чоловічка в широких шароварах і порваних чоботях і запропонував:

— Поїдь з нами.

Иньгинці втупили очі в Кидраша. Кидраш погодився. Його дружина, що тут же сиділа з дитиною в руках, голосно заохала, але Кидраш навіть не оглянувся: в нього забрали коня, він має забрати його назад.

Коли загін поїхав, із хати вийшли всі, Семен підвівся з ліжка, припер двері й звелів дружині роздягатися, щоб — не закаляти одягу. Катерина роздяглася до сорочки. Тоді

Семен звалив її на землю й почав бити. Однією рукою він затулив її рота, другою бив по голові, по плечах, у груди, і груди, як білі кулі, пружко підскакували. Катерина тільки хрипіла й відкидала голову, намагаючись врятувати обличчя від ударів.

Семен бив жінку довго, не кажучи їй слова, потім звелів їй одягтися. Коли Ольга повернулася з школи, Катерина, як звичайно, поралася біля печі, тільки одне око було зав'язане, і на голих руках проступали великі, з яблуко завбільшки, синці. Семена не було. Він поскакав разом із Сабашем Толбак до Ларіонівки.

Ларіонівка багате кержацьке село. Там незрідка можна натрапити на двоповерхові вкриті залізом будинки, коровники, стайні. Семенові треба було б жити в Ларіонівці, але кержаки не люблять ойротів, навіть хрищених. Семен і Сабаш їхали до Пантелеймона Горбуна, завідувача молочарки.

Олександра Каятова правду кричала на зборах. Семен підбив Горбуна знизити розцінки, — молочарці чистий барш, а Семен злотов віддячував за п'ятака, що його збила йому артіль.

Пантелеймона Горбуна в молочарці не було; сторож, єдиний ойрот у селі, у червоних шароварах і синій сорочці, з косою на тім'ї, ткнув рукою в гори: «Поїхав Пантелей... на гори поїхав». Сторож похитав головою й пішов геть.

Вулиці в Ларіонівці були безлюдні, вікониці на вікнах позачинені, ворота заперті. Додому Семен повернувся ввечері.

Загін пограничників викинувся на гору. Кидраш їхав поруч з Афоніним вороним жеребцем, узятим в Семена Ойїна; Кидраш уперше їхав таким добрим конем. Дуже розсердився Семен, коли виводили жеребчика, а Катерина навіть завилала вголос.

«Нехай повиє» подумав розлютований Кидраш: «збивати ціну на молоко — це вони вміють».

Загін їхав ходою. Мокра від дощу слизька стежка ледве помітно вилялася вгору поміж гір. Кавалерійські коні ледве видералися по камінню, обривалися й перелякані хропли.

Тільки вороний жеребчик легко й звично йшов попереду.
Кидраш, закутаний у старий кожух, у капелюсі, зсунутому
на потилицю, щохвилини озирався й чекав на відсталих.

Ущелина Ай-Гулеш далеко в горах, що розступилися пе-
ред Катунню.

Травневе сонце струмки з гір і тоді небезпечно за-
биратися до живий потік підхопить коня
і вершника, п'яття. Хмарне небо, як
кожух, обкутімався вогкий
туман, і шум соплу, що
кипить у бе

Загін зу-
хол, скида
Кидраш с
ніна, тих
важко б

— А
убік.

Аф
густо
чого
А

ном

в

д

водять себе під удар. Коли стемніло, бандити сповзли на каміння і, вибравши кожний по цілі, почали стріляти.

Афонін був убитий біля кулемета першою кулею. Загін відстрелюючись почав відступати, але кулі били влучно, і через дві хвилини справа була скінчена: із загону не втік жоден боєць.

Зачувши постріли, Кидраш повернув коня, пригнувся до сідла й помчав геть. Страх гнав його й чорного жеребчика невтомно цілу дорогу. Беззоряної ночі примчав Кидраш до Иньги й розповів про загибель загону.

Другого дня привезли забитих. Роздягнені до гола тіла їхні схожі були на сині колодки. Їх і склали, як колодки, під повіткою Кидраша Міндешева, де колись стояла сіра кобила. Иньгинці мовчки й уважно розглядали сірі закаляні брудом і кров'ю задубілі обличчя. Два дні тому, пишно видзвонюючи острогами, начальник загону сидів у хаті Семена Ойіна й скалив міцні білі зуби, непристойно розкорячуючи волохаті ноги.

Тієї ночі Семен, Сабагаш Толбак і ще троє пішли з Иньги в гори до Сужлея.

Через тиждень вернувся з аймаку Остамчі Каятов. Він привіз зерно для засіву й трохи корму. По решту треба було іхати. Зерно було, корм був, а орати було нічим, нічого було й привезти сіно з аймаку.

Грабень скінчався. Катерина й Ольга виїхали орати, вихав Тавунов, що не захотів іти до артілі, виїхав Матвій Сдаков, Ібраїмаєв, Солотов, — всі, в кого були коні. Артілі сиділи без коней.

Рано вранці, оскільки над Катунню тільки сходило сонце, артіль виводила на пасовище стаєнь 18 коней, — якраз стільки, скільки забрала в Остамчі. Орати цими кінсьми було дуже важко: коні коцючили в неможливі досі в упряжжі. Вони ламали хом'яки, рвали ремінь, і тільки ледве виорала свою

жінку в Иньзі скалам'ятулася. Удень артіль працювала на пасовищі, а ввечірину довелось Остамчі присунутисі до колод-копи. Довелось Остамчі присунутисі до колод-копи, і артіль на швидку обдубувала сідла для коней. Ті, що

подалися до Сужлея, переказували, що повернувшись, сплять усю артіль. Але палити почали раніше. Темної ночі згоріла хата Кидраша, згоріло й сіно, що лежало в нього під повіткою, ледве врятували сідло, скриню та два смухи,— все, що залишилося від Кидрашевого господарства. Помстилися йому за те, що їздив він із загоном Афоніна. Кидраш перейшов жити до аїлу Остамчі Каятова, а аймак повідомили, хто підпалює. Аймак відібрав у них усю худобу й запаси сіна.

Голосно кричала Алмак Толбак — Сабагашева дружина, рвала на собі чорні густі коси і дряпала пухкі щоки; з десяти коней, семи корів, сімдесяти овець залишили їй тільки коня, корову й семеро овець. Забрали трьох корів і в Катерини Ойїн, — було чого кричати.

Пізно ввечері, коли її ніхто не бачив, прийшла Катерина до дружини голови артілі — Олександри. Вона сіла біля вогню й сказала:

— Ми однієї віри, гріх тобі буде за чуже добро, все забрали в нас...

Олександра поралася біля казана й мовчала. Катерина заплакала. Катерина, жінка Семена Ойїна, делегата до сільради й найповажнішої людини на всю Иньгу, сиділа в аїлі Каятова край села й жалібно безсило плакала; Олександра мовчала.

— Ользі заміж треба, хто її візьме тепер? Помилився Семен. Він лиха нікому не робив... він назад повернеться... — казала Катерина крізь сльози.

Олександра мовчала, немов забула, що перед нею сидить дружина Семена Ойїна, втікача в гори. Так і пішла Катерина, не почувши від неї й слова.

Перестала Катерина возити молоко до Ларіонівки, покинула Алмак гнати араку, сіла на пайку. Сіли на пайку всі чотири аїли й хата Ойїна, посмирнішали.

Голова артілі Остамчі Каятов і шкільний учитель, єдиний комсомолец в Иньзі, згадували колишні часи, коли вони партизанили проти Кайгородова; вони по черзі охороняли ночами артільну стайню.

Кидраш Міндашев боявся виходити з аїла голови —

ніч в Ай-Гулеші і пожежа перелякали його, зате син його, 14-літній Уйя, піонер, набрав з артільних дітей загін охороняти село. Діти маршували з палицями на плечах і, проходячи повз Семенову хату, кричали:

— Семен до Сужлея втік! Семен бандитом став!

Катерина мовчала, але дружина Сабагашева — Алмак, — товста, червонопика жінка, кидала каміння на дітей і кричала:

— Злодії, діти злодіїв!

Піонери виключили Ольгу із загону. Ольга проплакала ніч, але вранці, зустрівши Уйю, плюнула в його бік і крикнула:

— Не треба мені вашого загону, я поїду до Чемалу вчитися!

Від аїлів розходився легкий аромат — там кадили верісом і приносили молоко в жертву Бур-Ханові. І вдень, і ввечері, і пізно вночі дивилися звідти нетерплячі очі вгору, на узгір'я, де стояла нова артільна стайня, і ще вище, на кручі, туди, де завжди в туманах ховалася ущелина Ай-Гулеш. Очі дивилися, і в них горіла ненависть, страх і надія помститися. Але помститися не довелося.

Банду Сужлея було оточено й заарештовано. Сам Сужлей, хитрий, як сива лисиця, утік від погоні. Він довго ховався по неприступних ущелинах з рушницею й запасом набоїв.

Загони колишніх партизанів чатували на кожній стежці, стерегли кожний вихід з Ай-Гулеша, але Сужлей обдурив усю варту. Цілу ніч, мучачись від голоду, повз він, витривалий, терпеливий і бистроокий, як горянин, і вибрався далеко ген, у глухе селище. Він був худий, голодний і рушниця дрижала в його дужих руках. У селищі жили земляки. Вони нагодували його, дали відіспатися за довгі безсонні ночі, а потім зв'язали й відвезли до аймаку. Його розстріляли разом з кількома ватажками банди.

Цю новину привезли Иньгинські партизани — Остамчі й учитель, що їздили до аймаку. Обоє були з зірками на грудях — значки партизанів. Вони сиділи на колодках, що їх навезла артіль на хату Остамчі.

Учитель розповідає. Біля ніг його сидять піонери і круглими від хвилювання й цікавості очима дивляться йому в рот.

Його слухає артіль, слухають старі, яким пора вмирати, але які хочуть почути про кінець Сужлея, його слухають жінки тих, про кого він розповідає.

Біля входу до свого аїлу сидить Алмак Толбак. Алмак сидить почепки, курить люльку й недовірливо-злісно хитає головою.

Довгі коси сповзають на землю й дзвенять монетами й перлямутровими пувицями. Поруч Алмак сидить Темей Єрекешева, Урмаш, стара Єдокова, не видно тільки Катерини Ойїн. За дверима Катерининої хати чути притлумлене голосіння. Катерина росіянка, вона любить сльози. Інші жінки не плачуть, вони палять люльки й мовчать.

Південь.

Над упертою Катунню, що розкидала свої руді вкриті піною патли над соковитим зеленим вруном, над хатинками й аїлами Иньги високо розчинилося блакитне вікно прозорого алтайського неба. Вирівняна колесами дорога неначе жовтий ремінь в'ється коло крутого в'їзду. Раптом учитель замовкає й прислухається. Всі повертаються до гори: звідти чути чудне гудіння й часті притлумленні вибухи: тах-та-тах, тах-та-тах.

З-за повороту здіймається димно-жовта хмара. Хлопчаки швидко стають на рівні ноги й злазять на скелю. На дорозі важко виповзає громохка потвора. Це ваговіз, що везе спійманих бандитів.

Біля села він зупиняється. Автомобіль скидається на величезного їжака, що настовбурчив голки багнетів. За шерегою охорони на першій лаві сидять уряд Семен Ойїн, Коюсков, Єрекешев і Сабагаш, чоловік Алмак. Нема тільки молодого Єдокова, — його вбили, коли брали Ай-Гулеш.

Семена не впізнати: в нього виросла сива щетина на щоках і на шиї, він зовсім старий. Він бачить свою хату, дружину, порожню обору і раптом хрипко кричить. Крик його схожий на лютий клекіт.

Начальник охорони щось гукає до натовпу, але ніхто не

слухає його: иньгинці, вирячивши очі, дивляться на спійманих земляків. Учитель пояснює, що автомобіль зупинився на кілька хвилин, щоб узяти одяг для арештованих і дати їм попрощатися з ріднею. Иньгинці кивають головами, — зрозуміли, мовляв, але, як і перше, стоять щільною стіною.

В цю хвилину Уйя, що непомітно видерся на колесо ваго-
воза, повертається й гукає щодуху:

— Ось він! Цей нашого коня забрав, я його бачив!

Уйя пнеться через облявок ваговоза й хоче вдарити впізнаного. Натовп оточує ваговіз, мовчки нахиляється й збирає каміння; озброєні камінням руки тягнуться до бандитів.

— Відійдіть! — сердито гукає нач. охорони. Клацають замки рушниць, і ваговіз заревівши подається назад.

Натовп зрештою розступається й крізь нього проходять до арештованих їхні жінки.

Прощаються мовчки.

Жовті очі Сабагаша бігають по натовпі

— Я нікого не займав, я людина тиха, ви всі знаєте, — говорить його погляд. Але иньгинці не приймають цього погляду. Вони відвертаються й дивляться мимо Сабагаша на пахкотливий ваговіз. Очиці Сабагашеві стають тьмяні, і з горла йому виривається лютий клекіт.

Жінки метушливо бігають від аїлів до ваговоза, приносять молоко, «чегень», підносять дітей попрощатися. Чорнобородий Єрекашев жадібно їсть сирчики.

Один тільки Семен Ойїн не підводить голову; він тягне вниз сивого довгого вуса так, що біль немов голкою пронизує нижню губу й скрипить зубами: тепер не вернеш...

Ваговіз рушає. В цю хвилину нач. охорони, щось згадавши, кличе вчителя. Вчитель перекладає: один кінь з Иньги в аймаці: відбили в Ай-Гулеші.

Дванадцять чоловіка — усі ті, в кого віднято коні, — дивляться на начальника, в їх очах запитання й надія. Раптом Семен підводить голову й говорить ні на кого не дивлячись:

— Кінь Кидраша Міндешева в аймаці, сіра кобила...

Так говорить спійманий в Ай-Гулеші Семен Ойїн і відвертається.

Ваговіз рушає. Він важко повзе повз иньгинців, повз аїли, повз високу скелю. Він їде все швидше, впевнений і грізний, і всі почувають його силу.

Кидраш стоїть посеред дороги, розгублено посміхаючись, й розводить руками: «Сіра кобила в аймаці. Моя кобила».

Вітрець, що його зняв ваговіз, обвіває його широкі шаровари, вони закочуються і видно, які худі ноги в Кидраша. Кидраш хитає головою вслід закуреному жовтому хвостові ваговоза й говорить Остамчі Каятову, — голові артїлі:

— Нехай мій кінь їде в артіль... Я згоджуюсь, нехай!...

КОМУНА „ЯЛНИ ЮРТ“¹

Єкаш повернувся надвечір. Він спинився перед аїлом голови комуні, але того не було вдома. Дружина голови — Урмат незадоволено оглянула Єкаша і з грюком зачинила перед ним двері. Як звичайно, віяв з гір вітер. Він здіймав куряву, крутив соломку, гуркотів бляхою на шкільному даху. Людей майже не було видно. А хто був, той не квапився здоровкатися з Єкашем.

Особливо здивувався він, що найкращий приятель його Ден Неметов, ліквідатор неписьменности, і той якось не квапився підійти. Єкаш гукнув на нього. Ден неохоче привітався і чудно подивився на Єкаша. Насамперед Ден запитав, чи бачив Єкаш свого брата Тохчі. Ні, Єкаш не був в Акемі. Нащо йому брат? Він просто з Онгудая летів до комуні. Бож він не був тут цілий рік. «Цілий рік», — показав він, дивуючись, як швидко збіг цей рік. Йому дуже кортить дізнатися, що нового в комуні, як на нивах, чи скоро коситимуть. Єкаш закидав приятеля запитаннями, але Ден мовчав і мовчки пильно придивлявся до Єкаша.

Незабаром все з'ясувалося: старий Тундинов, Єкашів дядько, та його брат Тохчі пішли з комуні, забрали свої коні і... — тут Ден знову пильно подивився на приятеля — всі вважають, що і Єкаш пішов з комуні.

Єкаш мовчки вислухав, не сказавши слова, скочив на розсідланого коня і погнав до Акему.

«Це витівки Тохчі, жалоба його заїла, — думав Єкаш, — певно, колишні злидні таким зробили його».

¹ Нове село.

Бідував їхній батько. Він за наймита був: пас коні в свого старшого багатого брата, так і помер пастухом. Його заступив маленький Єкаш. Тохчі, брат його, той не такий виріс, він показав своєму дядькові, як треба промишляти кіньми. Восени, коли пригнали косяк з тайги, Тохчі дешево скуповував коні та лошата в кого не ставало паші — у Тундинових ніколи не переводилась паша. Весною, перед засівом, Тохчі брав за них добрі гроші.

До Тохчі в Акем приїздили покупці з Онгудая, Кара-Кола, Туяхти, навіть з Чуйського шляху приїздили до Тохчі купувати коні. Швидко багатів Тохчі. Старий Тундинов не міг ним нахвалитися.

Старий завжди соромив Єкаша та Тообас — менших дітей покійного брата — і за приклад їм становив Тохчі:

— Ваш батько, а мій брат вік звікував бідуючи, бо не мав спритности. А ось Тохчі спритний, Тохчі — той далеко піде.

Так казав старий Тундинов і питав роздратовано:

— А що ви вмієте?

Тообас винувато зідхала й намагалася працювати ще більше. Палкий Єкаш дуже ображався, але мовчав. Єкаш рідко коли заглядав до Акему, більше ходив він коло коней у тайзі. Він мовчав, коли йому було 14 років, а як стало йому 16, прийшов до дядькового аїла і почав вимагати платню.

Старий Тундинов витріщив очі, а старший брат Єкаша, Тохчі, що його старий хвалив за спритність, голосно розреготався.

— За що тобі платити? — запитав дядько. — Я тебе годую, зодягаю, чого тобі ще треба?

— Це він у куладинців прочув про платню, — пояснив старому Тохчі, натякаючи на колгосп, що зорганізувався в Куладі.

— Ти часом до комсомолу ще не записався? — запитав він брата, і в його голосі чулося кепкування.

Єкаш не відповів, він далі вимагав платню за свою роботу. Тоді старий Тундинов прогнав його з аїла.

Єкаш пішов до Кулади. Він нічого не мав, крім одежі на

тілі. Можливо, хтось з колгоспників подивився на нього косо, а може так тільки здалося Єкашеві, але за кілька днів він забрався вночі у дядьків загін і викрав дворічного лошака, що народився в тайзі й котрого сам Екаш і викохав.

Зняли Тундинови галас, але Кирлу Мандаєв, голова тодішній колгоспу, не такий був, щоб злякатися того галасу. Він сказав Тохчі, що коли до цієї справи візьметься суд, то доведеться їм ще доплатити Єкашеві.

Колгосп не дав скривдити Єкаша. З того часу своє життя він зв'язав з Куладою. Тут він і до комсомолу вступив, і грамоти навчився, і тут таки побачив, що можна жити й без спритности Тохчі.

Минулого року, коли почалася «велика» колективізація, аймак влив до Кулади майже цілий район; опинилися в комуні й Єкашеві родичі. Єкаш саме збирався на курси до Улали. Він прибіг до голови комуни Адуна Мандаєва — брата Кирли.

— Нащо брата пускаєш? — ще коло дверей закричав Єкаш.

Адун Мандаєв мовчав. В аїлі сидів представник онгудайської колгоспспілки. Представник здивувався:

— Він же твій брат?

— Брат? У нього з дядьком цілий каймак коней купує... Барішники вони, а ви до комуни берете...

Представник посміхнувся: «Добре, що коні; тепер у комуні коні будуть».

Єкаш подивився на голову, але голова і далі мовчав похмуро.

Єкаш розлючено-безпомічно махнув рукою і вийшов...

Тепер він гнав до Акему, міркуючи, що це йому браток встругнув? В аїлі Тундинових були самі жінки — старий з братом поїхали торгувати кіньми до Туяхти.

Єкаш повернувся назад похмурий і рішучий.

Адун Мандаєв, голова комуни, був уже вдома. Єкаш зайшов, привітався і сів коло казана. Голова, у спідній білій сорочці, сидів коло столу й читав «Кзил Ойрот». Сьогодні був вихідний день. Дружина його, червоновида Урмат, у пухнастому пирюку, зсунутому набакир, як гусарська

шапка, колола поліно на тріски та підкидала їх у ватру. В аїлі голови, як і завжди, було надзвичайно чисто поприбирано: коло стін лежали полагоджені сідла, збруя, стояли ковани скрині, ліжко було під випраною запоною. На столі лежали книжки та папір, стояла лампа. Тут майже зовсім не чути було звичайного для аїла запаху диму, «чегеня» та сирих шкір.

Єкаш скинув свого пом'ятого кашкета, поправив бавовняні гетри, що видали йому на курсах в Улалі, і сказав:

— Голово, чому виписав мене з комуни?

Адун Мандаєв поклав газету, зсунув пирюк на потилицю і витяг з кишені люльку. Він набивав люльку махоркою і мовчав.

Єкаш вів далі:

— Брат пішов — його справа, дядько пішов — його справа, я казав: не треба їх брати, а нащо мене виписав?

Голова запалив і, не відповідаючи, почав розпитувати, що робив Єкаш в Улалі.

Виявилося, що Єкаш уже чотири місяці як скінчив улаїнські кооперативні курси і працював як практикант у кенганському споживчому товаристві. Тепер він відпросився на роботу в своїй комуні.

— Так, так, — киває пирюком голова.

— Чи не писав Єкаш листів додому за цей час? — Голова пильно вдивляється в Єкаша.

Єкаш заперечливо хитає головою. В погляді голови він бачить такий самий вираз, що і в Денових очах.

— Не писав, виходить? — знов питає голова. — Може, Єкаш забув. Хай добре подумає.

Єкаш думає. Ні, він ні разу не писав до Акему листів, бож він у сварці з братом. Єкаш писав Денові Неметову, але Ден чи не відповідав, чи пошта губила листи. А в Кензі було такого роботи, що ніколи було й писати.

— Так, так, — голова згідливо похитує пирюком і вибиває люльку об закаблук чобота.

Двері аїла розчинені. Крізь них видно бліде негаряче липнєве небо і круглу, в колі гір, долину Кулади, схожу на зелене блюдечко з високими кам'яними краями. Брунатні,

з білими латками від березової кори, аїли розкинулися обабіч покрученого потоку Кулади і куріли легенькими ранковими димами. Кілька хлоп'ят приручали чотирирічного жеребчика, недавно приведеного з тайги. Його тримали на довгому поводі і ганяли колом. А коли жеребчик втомився, один з хлопчаків скочив йому на спину і, високо підкидаючи ноги від стрибків переляканого жеребчика, помчав, на бігу підтягуючи повід. Хлопчаки бігли слідом, кричали, присвистували, а жеребчик лякався ще більше, ставав дибки, проте хлопчик тримався міцно на його спині і за кілька хвилин ходюю їхав назад, ляскаючи по мокрій шиї приборканого коня.

Рівна долина, потік і дівтора, що біжить за коником, — все це таке знайоме Єкашеві. Він дивиться на голову й каже: — Я не хочу йти, в мене добрий кінь.

Адун Мандаєв мовчить і йому збираються на чолі великі зморшки. Він рукою розгладжує зморшки, і вони знову збираються. Єкаш уважно стежить за ним і бачить, як зникає з очей у голови чудний вираз, що лякав його. Вираз той розпливається, як тане кожного дня туманна мряка над Куладою. Очі в голови, маленькі, хитрі і смішливі, починають блищати звичайно.

Але раптом вони знову холодіють. Адун Мандаєв підводиться і дивиться поза спину Єкаша в двері. Ясний чотирикутник, що лягає від дверей на добре вибитій долівці аїла, раптом заступає чиясь тінь. За аїлом чути їржання, стукіт копит і за хвилину до аїла входить дядько Єкаша — старий Тундинов, в баранячому довгому по п'ят кожусі, в новому оксамитовому пирюку, з канчуком у руці. Старий спиняється коло дверей, чемно вітається й зідхає. Потім сідає навпочепки коло вогню. Очей його не видно. Вони ховаються в косих щілінках повік, що без зупину рухаються; рухаються й обпалені жовті губи старого і, навіть, збрижені, як вичавлені бліді помидори, щоки ледве помітно коливаються. Він мовчить і розгладжує рідкі сиві вуса.

Чай уже готовий. Рум'яна Урмат наливає його в кухлі і перший подає старшому гостеві, другий — Єкашеві, третій

чоловікові і четвертий ставить собі. Пють мовчки. Господиня частує ще, але гості відмовляються. Старий Тундинов запинається добре кожухом, наче йому холодно, і, звертаючись до голови, каже, що приїхав, мовляв, по свої та своїх небожів коні, щоб забрати з комуни.

— Сам знаєш, незабаром косовиця, кожному коня треба, — пояснює він і зідхає.

Жовто-оливкове обличчя Єкаша, з круглими, великими очима та маленьким втиснутим під лоба, як кругла картоплина, носом, стає сіре з люті. Він голосно дихає, обсмикує юнгштурмівку і схоплюється на ноги.

— Та й шахрають вони з братом, — говорить він голосом, що уривається від хвилювання.

Старий Тундинов хитає головою, скидає пирюк і образливо смикає себе за коротеньку сиву косу.

— І що тільки робиться? На людях шахраями обзивають. Гай-гай-гай, ну й часи ж настали! Адун Мандаєв, зіпсував ти мені Єкаша. Він мені як син був.

— Я тобі не син! — гукає оскаженіло Єкаш. — Тохчі твій син, він обдурив комуни й утік з тобою... Забирайся звідси геть!.. Нічого ти не дістанеш.

— Ти ще не голова, Єкаше, — чує він позад себе спокійний голос Адуна Мандаєва.

— Ти не голова, ти дурний огир, — каже старий Тундинов.

Єкаш, не відповівши, хутко виходить з аїла. Він іде по витолоченій людьми та худобою траві, переходить потік і бачить чоловіка, що їде верхи, — невисокого на зріст, широкого в плечах, у чорних штанах та високих заболочених чоботях. Це Таран Алібашев, голова ревізійної комісії комуни. Він здаля гукає до Єкаша та махає рукою. За кілька хвилин вони удвох повертаються до аїла голови. Тундинов ще сидить.

Від Тарана Єкаш довідався, чому так дивно і холодно неприємно зустріли його в комуні.

Навесні Тохчі приїхав до Кулади і розповів, що від Єкаша дістав лист, — Єкаш прохає забрати його коня з комуни і радить усім виходити: є новий закон, щоб усі

комуни й колгоспи розпустити, бо незабаром не буде чого їсти.

Тохчі розповів усе це, не злізаючи з коня, і погнав далі. Комунари дуже здивувалися: Єкаш був добрий комсомолец.

Для комуни почалися тяжкі дні: в горах з'явилися «зелені», всі, кого перше силою гнали до комуни, виходили, вимагаючи повернути майно, виходили й ті, хто міг би zostатися. А тут ще той лист.

— Це братова витівка, він вигадав листа, — шепоче Єкаш Таранові.

Таран хитає головою. Він знає Єкашевого брата.

— Навмисне старого прислав, сам не приїхав — спритний, — веде далі Єкаш. Він наближається до старого Тундинова й каже: — Виходь звідси, я тебе буду бити. Ви з братом мене на цілу комуну осоромили. Виходь!..

Він кулаком збиває із старого пирюк і за косу тягне до дверей. Старий плутається в довгих полах кожуха і тягнеться до кинджала.

— Я тебе годував... а ти... ти... — хрипить він.

— Нехай Бур-Хар¹ поб'є тебе громовицею... Нехай ти на власних кишках повісишся...

Розлючений Єкаш штовхає старого коліном у спину. Голова й Таран ледве відтягують його за руку. Старий Тундинов, пом'ятий, ображений та переляканий, виходить і сідає на свого коня. Єкаш гукає йому вслід:

— Перекажи Тохчі, що я з ним поквитаюся, нехай по коні приїде, нехай!

Він намагається видертися з цупких рук і голосно плює вслід.

Гостроверхі, схожі на аїли, гори кидають довгі передвечірні тіні в долину, і тіні ці тягнуться, як руки, до людського життя. Далекі сніжні шпилі рожевіють, стає холодно. Старий Тундинов їде, не дивлячись на аїли. А з обох боків коло дверей кожного аїла стоять комунари. Їх небагато, але старому здається, що їде він крізь густий натовп.

¹ Бур-Хар — бог над богами у бурханістів.

Куладинці мовчать, але почуває старий, що вони раді з його ганьби.

.

Південь. Спека. Біласте небо. Рівну, як тік, долину всіяно зеленими грудками посліду. Від аїлів, загонів, від школи та дитячого притулку лягають короткі тіні. В долині по схилах околичніх гір синіми зигзагами тікає вгору тайга. Над нею — сніги шпилів. На сонці здаються вони пухкими жовтими, наче короста виступила на кам'яних схилах гір.

Тихо. Сьогодні день відпочинку в комуні.

«Канцелярія» — невеличкий без даху зруб, де провадяться всі діла, — зачинена. Діловод, він же й рахівник комуні, самотній тут росіянин, т. Галацький, розімлів від спеки. Він лежить у холодку за школою на траві з молодою блідою дружиною і п'є холодне молоко з великого глека. В аїлі по той бік потоку чути приглушені голоси. Там дівчата зібралися на політрозмову. Але, здається, розмова не дуже то в'яжеться. Розмову раз-на-раз переривають вибухи реготу. Ось дверцята аїла розчинилися настіж, і звідти вибігло з реготом двоє розчервонілих дівчат. Коси розпатлані, пирюк хвацько заломлено набакир, вони щось голосно вигукують і ганяються одна за одною, поринаючи між аїлів. Дружина голови, що була задрімала коло порогу свого аїла, підводиться і невдоволено гукає на політпросвітниць, щоб угамувалися.

«Канцелярія» зачинена. Зате працює скільки сили куладинська кооперація. Продавець, він же й завідувач, високий пикатий хлопчина з жіночим обличчям та заячою губою, у перкалевій сорочці на випуст, босий, відпускає комунарам крам: чай, мануфактуру, гудзики, брузумент та квітчастий оксамит на пирюки та «чегідек»¹. Завкооперації видає крам не поспішаючи, свідомий власної гідності. Довкола кооперативу чекають юрмою покупці.

Зривається вітер. Вітер завжди прилітає з гостроверхої, схожої на аїл, гори, від засніженого шпиля — сухий, про-

¹ Чегідек — жіноче шкіряне верхнє убрання.

А всі аїли стоять тилом проти гори. Вітер перевертає відро і з голосним дзвоном котить його по траві. Він здухує білі крихти з сирків, що сохнуть на лантусі коло заснулої Урмат. Вітер роздуває широкі поли її чегідек і закриває ними її плечі та голову. Тепер видно, що Урмат спить, підобгавши ноги в блакитних шароварах та святкових, з підківками, червоних чоботях.

З плескатою даху кооперативу летять жердини. Завкооперації припиняє торгівлю і лізе на дах давати лад. Покупці подають йому знесені жердини, каміння, і він обережно обкладає ними дах.

Вітер усе дужчає. Вгору здіймається густа гірка курява і небо вбирає її, важчає, пухне, осідає на аїли кошлатою жовтою кошмою, холоднішає; рахівник забирає глек і йде з дружиною до школи, де він живе влітку.

Вітер ширяє по круглій долині, вривається крізь димові проходи до аїлів і в аїлах стає важко дихати від диму. Вітер метушиться по кошарах, змиває коням гриви і до купи збиває овечок; він розмітає в клоччя погано складені стоги торішнього сіна й ірже, як лоша, що видерлося на волю.

Вітер може віяти день, два, три, потім піде дощ, після дощу знову прогляне сонце, і знову вітер. Минулого тижня в горах випав сніг.

Долина Кулади — долина вітрів. Важко тут зберегти врожай, важко вчасно зібрати, змолотити, звезти пашу для худоби у клуні. Он там, за «канцелярією», під голим небом стоять жнивварки, кінні граблі, віялки, молотарка, вони блищать свіжою ще фарбою, вони готові до роботи.

За три дні косовиця.

Тільки б не вітер!

Тільки б не дощ!

Аїл Баянтена Єлунгар — найдальший. Він стоїть під горою, що скидається на когутів гребінь. Баянтен нещодавно вступив до комуни, під час весняної сівби. Тоді переніс він свій аїл з Акему.

Ранок.

руч у видовбаних ночвах пузириться блідожовта рідина від «чегеня». У Баянтена — гості, а в аїлі ще не поприбирано. Баянтенінова дружина Тообас моторно замітає долівку, розстилає баранячі шкури коло ватри і поглядає на чайника.

Тообас дати можна років з двадцять. Лице в неї таке миле, але рум'янець вже починає гаснути і з'являються перші глибокі зморшки. Тообас дуже худорлява. Чорні довгі коси, прикрашені перлямутровими гудзиками та дукатами, тягнуть їй голову назад. Її пірюк та чегідек пом'яті. Вона спить старим звичаєм — не роздягаючись. Відломавши з бруска шматок чаю, Тообас кидає його в казанок, мішає довгим патичком, потім другим кінцем патичка чухає в густих брудних косах. Її тоненька дівоча шия і маленькі круглі вуха взялися синюватим брудом.

Крім дружини голови Урмат, ніхто з жінок не наважився ще митися в новій лазні. Та й де було Тообас привчитися до чистоти, — до одруження жила вона й хазяйнувала в дядька Тундинова. Господарство в Тундинових велике, — Тообас даремно не їла дядькового хліба, та й не такий він, старий Тундинов, щоб у нього хтось задарма жив.

Великі обори в старого. Треба корови подоїти, треба молоко злити в глечики, треба доглянути, як краплями стікає арака з вузького бляшаного носика до жбану, потім відкинути сирчики. Треба поприбирати за худобою, зварити казан чаю на цілу родину, перемити посуд, а потім, все поробивши, Тообас бралася до товкану. Довгі години стояла вона навколішках і розтирала смажений ячмінь до пізньої ночі, коли вже дубіла спина та мліли коліна. Тообас тільки роботу й знала.

До цього часу, а може й на ціле життя, заховала вона страх і пошану до старого Тундинова — він годував, одягав її, він і чоловіка знайшов їй. Тообас кохає Баянтена, але ще дужче, ніж кохає, вона його шанує.

Баянтен чепуриться і zarazом розважає гостей.

Гостей — троє: Єкаш — брат Тообас, Суртай Елунгур — батько Баянтенів та Кутеш — знайомий колгоспник з Ело, що приїхав домовитися про спільну працю в жнива. Най-

поважніший гість — це, звісно, старий Елунгур. Він сидить на пухнатій козячій шкурі, підобгавши одну ногу, і широким поясним ножом струже березову кору собі до кисету. Настругавши досить, він набиває люльку й запалює її горящою під триніжком гілкою. Старий Суртай палить, мовчить та плете свою ще чорну й тугу кіску на тім'ї. Він слухає.

Його син — Баяnten зовсім скидається на хлопчика: в нього круглі рум'яні щічки, червоні губи і чорні ласкаві очі. Баяnten любить прибратися, він одягає білу, в червоні ягідки, сорочку та новий, що оце тільки пошила йому дружина, пирюк.

Пирюк вийшов чудовий: на бузково-блакитному, блискучому сатині смуги — зелена, кармінова та срібна. Довга китиця небесно-блакитна недбало й кокетно звисає згори. Баяnten помалу одягає шапку, щоб не пом'яти пухнасту, з хутра, облямівку, і тримає голову так, немов боїться розбити пишну обнову. Потім він прив'язує один кінець вузького й довгого жовтогогарячого шарфу до стовпа, що підпирає аїл, стає з протилежного боку і, повільно обертаючись, намотує шарф довкола живота так, щоб шарф ліг широким рівним поясом.

Гості споглядають, як господар прибирається, і чекають на чай. Коли Баяnten прибрався, Тообас наливає густу темnobрунату рідину в кухлі і кожний підливає собі молока з ночовок.

Єкаш похмурий та мовчазний. Він скоса поглядає на сестру і бачить, що вона намагається не помічати його. Вона навіть не налила йому чаю і побігла до п'ятилітнього Уїе, що саме заплакав.

Певна річ, не про Уїе тут ідеться. Єкаш добре це розуміє, Тообас гнівається на брата за вчорашнє: плювати на старого і дерти йому косу прилюдно — велика ганьба. Єкаш сам тепер почуває, що був розпалився; йому не шкода старого, але сестру він любить. На хвилину Єкаш почуває себе самітним. Навіщо залишив він Кенгу? Він зідхає й мовчки п'є чай.

Серед гостей найбалакучіший — Кутеш Шаткашев. Кутеш,

навіть як на гостя, занадто балакучий. Він усе знає, він усе чув, на все відповідає.

Баянтен дивиться на його поношений полатаний сіряк, з-під якого виглядають засмалені груди, на його запорошені, давно немащені чоботи, брудносірий пирюк з обірваною китицею і дивується: звідки в Кутеша така самопевність.

Баянтен, Тообас і батько Баянтена — старий Суртай — недовіжливо похитують головами і слухають. Кутеш читає російську газету і відразу перекладає. У Кутеша «Правда» з доповіддю Сталіна на XVI з'їзді. Він читає по складах, з трудом перемагаючи довгі слова, просто минає їх, читає голосно і певно.

«Добре, що тут нема Дена Неметова — лікнепівця, він би висміяв таке читання», — думає Кутеш.

— Товариш Сталін сказав, що ми сами зробимо нове життя — «комунізму»... — каже Кутеш.

— А хто це такий Сталін? — питає недовіжливо Баянтен, допиваючи чашку й оглядаючи святкову сорочку.

Кутеш з хвилину дивиться призириливо на Баянтена і хитає докірливо головою.

— Не знаєш Сталіна?.. Зовсім не знаєш Сталіна?..

Його зеленкуваті очі від здивовання пнуться на лоба.

— Не знаю, — добродушно посміхається Баянтен і підставляє дружині чашку. — Мабуть велика людина, що в газетах про нього пишуть.

— Хто у вас секретар осередку? — запитує Кутеш.

— Адун Мандаєв, — відповідає Баянтен.

— А Сталін — найголовніший секретар над усіма секретарями, над Улалою, над Бійськом. Сталін у Москві, зрозумів? — пояснює Кутеш і показує Баянтенові портрет Сталіна в «Правді».

— Якші-якші, я його бачив, — вдоволено киває Баянтен.

Старий Суртай тягне до себе газету і ні з того, ні з сього бурмоче:

— Ото він, значить, вчить старих за коси тягати?

Це закидає він камінчик Єкашеві. Той червоніє і швидко ворушить вилицями, але не відповідає. Зате не мовчить Кутеш:

— Рідню, що вигадує листи, нібибто Єкаш лає куладинську комуну, буцімто в Улалі вийшов закон, щоб усі комуни розпустити, — таку рідню забити мало, — каже Кутеш, і очі стають йому пронизливо зелені й люті.

Старий Елангур ображено мовчить і смочче люльку.

— Єкаш молодий ще, палкий, — усміхається примирливо Баяnten, — хочеш — іди в комуну, не хочеш — іди додому, нащо кричати та битися, — широко нерозуміє він. — Кожен знає, де йому краще.

Баяnten виглядає за двері аїла, він боїться запізнитися до своєї компанії. Маленький Уйя нарешті затих. Мати кладе його на ліжко під запоною, не роздягаючи, загортає в кожуха і вертається до гостей. Вона п'є прохолодий чай і слухає.

Кутеш каже:

— Старе заважає новому, всіх, хто проти комун та колгоспів, треба отак.

Кутеш показує на камінь, що на ньому розтирають «толкан».

— Що робити мені — брат проти брата йде? — раптом скрикує Тообас і починає хлипати. Буйні сльози течуть по її стомленому обличчі, вона витирає їх і розмазує бруд по щоках.

— Цить, — наказує Баяnten, — сьогодні день відпочинку, треба гуляти, а тут тобі неприємності.

Він незадоволено дивиться на Єкаша. Єкаш підводиться і, звертаючись до сестри, каже:

— Якщо він не принесе на збори листа або не признається, що набрехав, я йому косу геть відірву, біжи розкажи це в Акемі.

Сказавши це, він виходить. Слідом виходить Кутеш. Він весело, немов прапором, розмахує «Правдою». Газета добре потріпана. Видко, давно вже по руках ходить. Кутеш каже:

— Переходь до нас, у нас не комуна, зате усі молоді, у нас краще.

Єкаш хитає головою — він нікуди не піде з Кулади.

Він іде до обори і пильно оглядає свого коня. Це низькорослий, непоказний коник, але дуже витривалий. Єкаш має

ще норе сідло, дві вуздечки з металевим припасом... його мусять повернути в комуну, за нього заступиться комсомольський осередок. Мусять повернути...

Повз мчать три вершники, посередині — Баяnten. Коні женуть все хутчій, вершники гикають і летять наввипередки рівною, як стіл, долиною.

Сонце сідає, і нова шапка Баянтен^{ова} палає пожежею. От, кинувши різнобарвні іскри, вона випередила інших, повернула і летить назад.

— Добре скаче, — каже Єкаш і пестить по гривці свого коника.

Загальні збори членів комуни «Ялни Юрт» призначено на 5-ту годину. Але комунари з Акему і Текпен^еку почали з'їздитися раніш. Вони прив'язують коні коло довгого конов'язу і сідають собі коло аїлу голови. Адун Мандаєв — голова комуни, Таран Алібашев — голова ревкомісії і т. Галацький — рахівник — сидять в «канцелярії» та обговорюють «коняче» питання (так записано в протоколі зборів це питання). Питання надзвичайно складне: коней треба для косовиці, треба на м'ясо під час важкої роботи, треба й на те, щоб повернути тим, хто вийшов з комуни.

Сьогодні вони приїдуть на збори.

Таран Алібашев, невисокий на зріст, кремезний, з круглим сіробрунатним лицем і китайськими вусами чолов'яга, в чорних заялзених штанах, що аж влипли в його дебели ноги, голосно сперечається з рахівником. Рахівник пропонує перебути^{ся} без конини і повернути коні хазяїнам. А Таран вимагає для косарів тривної, м'ясної їжі і не згоджується повертати коні. Голова мовчки слухає обох і мовчить. Крізь відчинені двері видно йому окульбачені коні коло конов'язу, чутно гомін.

Куладинці не квапляться. Голова посилає дівтору по аїлах скликати на збори. Потроху коло на траві густішає. Рахівник і Таран, не скінчивши суперечку, виносять столика з «канцелярії» під голе небо, розкладають папери, ставлять два ослони. Голова з свого аїлу виносить третього.

Прийшло шістдесят п'ять комунарів. Адун Мандаєв розпочинає збори. На голову обирають Тарана, за секретаря Єкаша Тундинова. Цим збори показують, що вже знають про витівку з листом. Єкаш хмуриться і червоніє з несподіванки, потім радісно й сквапно сідає писати протокол. Вислухують звіт спеціальної комісії, що з'ясовувала становище комуні після «великої» колективізації. Рахівник Галацький виходить на середину кола, відкашлюється і розгортає зошит рахунків.

Він прочитує прибутки і видатки на кожного комунара. Дехто витягає свої рахунки і перевіряє. Комунари незадоволено оглядаються на жінок, що позапізнювалися. Жінки клопоталися вечірнім чаєм, потім чепурилися і тільки тепер розсаджуються в задніх лавах, розпластуючи тяжкі шкурятяні поли чегідек. Останній приходить заспаний і поважний заклопопаної.

Комсомольці і комсомолки сидять своїм гуртком. Вони перешіптуються і душаться сміхом: виявляється, заснув комунарський пастух Сулумбай. Його голова хитається і пирюк зсовується на ніс. Таран гукає на шумливих і Сулумбай прокинувшись, зніяковіло озирається, поправляє шапку й слухає.

Що далі читає рахівник, то тихше стає на зборах, похмурише.

Мало веселого в цих рахунках. «Велика» колективізація сильно вдарила по комуні. Об'їли її випадкові, ворожі гості, що гостювали до весни, а потім пішли. Збирай тепер з них, що заборгували. Комунари хмуряться. Рахівник захрип, передає відомість голові і біжить до струмка напиться.

В цей час із-за аїлів вилітають три вершники. Прискакавши до зборів, вони зіскакують з коней і, тримаючи їх на повіді, мовчки слухають звіт. Ці — по коні.

Сонце суне на гори, від людей по траві плазують зелені, хвилясті тіні. Жінки тихенько підводяться, щоб навідатися до вечірніх казанів. Над зборами в'ються хмари дрібної синьої мошки. Єкаш помічає старшого брата — Тохчі. Тохчі хльоскає себе по халяві нагаєм і з-під лоба оглядає комунарів. На брата він не дивиться. Скоро дочитали звіт, він,

не просивши слова, висувається наперед разом з конем і починає захриплим голосом, що зовсім не пасує до його кременезної постаті:

— Адуне Мандаєв, віддай коні — працювати треба.

— Не твоє слово, Тохчі Тундинов, — обрізує його Таран і широко загрибає повітря долонею.

Мовчанка.

Всі добре знають, навіть старий Сулумбаєв: віддати коні — значить зірвати жнива, зостатися без хліба, без паші. Не віддавати — велика сварка буде. Чи так, чи так — іншого виходу нема. Збори тяжко мовчать. Мовчить Таран, мовчить т. Галацький, мовчить голова комуни Адун Мандаєв. Комунари дивляться на прибулих, а ті дивляться на комунарів. Похмурий блиск в очах, недобрі усмішки, конвульсійно рухаються вилиці.

Із задніх лав, де видно юнгштурмівки, раптом чути голос Кутеша:

— Ми, в Єло, ми нічого до врожаю не віддамо. У нас, в Єло...

Збори не слухають. Слова Кутеша розірвали мовчанку.

— Скільки їх вийшло...

— Взимку сиділи, а навесні пішли...

— Хто платитиме за них, що наїли?..

— Не віддавати!

Таран стукає олівцем по столі, рахівник Галацький швидко рахує і голосно повідомляє, що всього вийшло з комуни тридцять п'ять аїлів. Вони вступили 22 січня, а вийшли з комуни 15 березня. Наїли, напили вони всього...

Галацький спиняється на хвилину, морщить чоло і несамовито шкрябає щоку: він ще не підсумував. Комунари нетерпляче чекають.

— Всього... на 12 коней, — каже Галацький.

— Дванадцятро коней з'їли... дванадцять коней!

— Дванадцятро!..

— Не давати нічого!.. Не давати!.. Не давати!..

По зборах вітром пролітає:

— Не давати!..

Тохчі раз-по-раз хльоскає себе нагаєм по халяві. Очі

йому набігають кров'ю — сказом, він кричить, і хрипкий голос його на хвилину підноситься над галасом зборів:

— Велику комуну робили, — великий грабунок зробили... Мала комунa — маленький грабунок.

Єкаш кричить із свого секретарського місця:

— Карамаєв має 15 коней, Бедеров Сабагаж — 20 коней, Чарчу — 10 коней, мій брат та дядько — 15 коней.

— Якби ви не вийшли, вас однаково довелося б вигнати. — Так говорить Єкаш братові своєму — Тохчі Тундинову і йде по ногах зборів йому назустріч.

— Покажи листа, що про нього ти всім розповідав.

Єкаш почуває, що зараз на нього дивиться ціла комунa.

— Покажи листа, — говорить він, підступаючи до брата.

— Нема листа.

Тохчі дивиться на нього згори вниз.

— Хутко подерся, — пояснює другий делегат, Бедеров, — всі читали, правдивий там закон про комуну, всім цікаво...

— Який закон? Покажи листа.

— Закон у Москві. Москва далеко. Єкаш добре написав, тепер злякався. — Тохчі, кепкуючи, скалить зуби.

— Брешеш, не писав я, от закон! — І Єкаш б'є брата по лиці з'їздівським примірником «Правди». І зразу падає навznak, бризки крові замащують йому юнгштурмівку. Тохчі вмів бити.

— Я тобі не батько, я тобі покажу, як старого ганьбити, — хрипить він і ногою відкидає «Правду».

Хвилину триває мовчанка. Потім Таран каже:

— Геть звідси! Після косовиці розквітаємося, а зараз нічого не дамо.

— А листа? — гукає з місця Кутеш.

— Про листа ми в Онгудай перекажемо, нехай аймак дізнається, писав Єкаш Тундинов листа чи ні.

Тохчі пробує посміхатися.

— Навіщо аймак? Лист подерся, нема листа. Єкаш хоче залишитися в комуні, нехай лишається, ми не проти.

— Нащо сваритися? Вам косити — коней треба, нам косити — коней треба. Якось збалакаємося, — додає Бедеров.

Комунари не відповідають.

— Ленін сказав: не можна сваритися, — посміхається Бедеров і розгладжує сиву борідку.

Комунари знову мовчать. Тут усі один одного знають.

Тоді приїжджі сідають на коні і зненависть зганяє по-смішки з їхніх лиць, як зганяє вітер сухий послід з куладинської долини. Вони натягують поводи і троє в один голос кажуть:

— Правильний закон є, Москва покарає за чуже майно. — Троє махнули нагаями і поїхали до Акему.

На рівній бузковій від західніх тіней траві довго маячать три вершники. Сонце зайшло за гори. Єкаш вимив у струмку закривавлене лице і знову сідає до протокола. Адун Мандаєв, голова комуни, дивиться на нього, підводиться і серйозно каже:

— Єкаша вдарили, а він знову працює. Так і ми. Я пропоную такий порядок... — і голося пояснює свій плян роботи, що його обмірковував останніми днями: — Треба з'єднати всі коні Кулади, Єло та Татуби і по черзі збирати хліб та пашу. Єло вже дало згоду, звідти приїхав Кутеш.

— Згода, — potwierджує Кутеш. — В Татубі не менше коней, ніж у Куладі, для них корисно буде.

Збори обговорюють плян косовиці. Завтра коло «канцелярії» вивісять списки, де буде зазначено, кому що робити. Єкаш швидко читає протокола.

— Яраре! Яраре!¹ — кричать комунари.

Протокол ухвалено. Таранові доручається повідомити Онгудай про фалшивого листа. Збори закінчено. Дальні комунари сідають на коні і їдуть. Єкаш та Галацький заносять столика з протоколом назад до «канцелярії». Гримлять дійниці, ревуть корови, дітвора веде до потоку коні напувати.

Вечір спускається над Куладою, вечір гасить останні огні на снігових шпильях і сині димки над аїлами стають білі. Вечір засвічує вечірню зірку над схожою на когутів гребінь горою, і зелена зоря тремтить в потоці. Там, далеко між гір, їдуть шляхом три вершники до Акему.

¹ Вигук згоди.

Наприкінці місяця відбудеться в Онгудаї з'їзд колгоспів та комун. Адун Мандаєв і Таран сидять на східцях школи і складають доповідь куладинської комуні для з'їзду. Обидва вони організатори комуні і перші члени партії в Куладі. Т. Галацький лежить на животі і пише з їхніх слів історію комуні. Адун морщить круглого лоба і згадує вголос. Таран палить люльку, погоджуючись, киває головою і часом докидає свої уваги. Галацький зідхає, — важко все в хронологічному порядку викласти, а звіт треба давати тільки так. Він пише, слинить олівця, перепитує і, прищупившись, міркує. Його записи починаються так:

«Історія комуні «Ялни Юрт» починається з 1925 р. Цього року 12 аїлів організували в Куладі скотарське товариство. Протягом двох років товариство об'єднало довкола себе більшість куладинців. 1927 року 47 аїлів об'єдналося в колгосп, усунувши коні, корови і вівці. В березні 1929 року 16 аїлів колгоспу перетворилися на комуну і назвали цю комуну «Ялни Юрт», що значить «Нове село».

— Запиши, що всі комуністи та комсомольці, — зауважує Таран, — добре працювали, хліб до одної гамазеї зсипали, стояв у лантухах, ніхто не взяв.

Рахівник киває головою і записує:

«Кулада була перший колгосп в Аймаді. Вона перша стала комуні. Осередок ВКП(б) заклався в Куладі від 1924 року, тоді в ньому було шість чоловіка. Першого секретаря осередку Кирлу Мандаєва уклала байська куля. Його заступив брат його Адун Мандаєв. Цілий рік комуні і колгосп спільно працювали, разом косили. На початку «великої» колективізації всі 45 аїлів влилися до комуні. Потім до комуні живосилом влили майже весь район. Коли почався відплив, з куладинців ніхто не вийшов. Досі не може комуні видихати тих втрат, що зазнала під той час».

— Запиши, що куркулі та підкуркульники Бедеров, Тундинов та інші хочуть заробити на нас! — гукає Таран і нахиляється до рахівникового зошита. — Запиши про фалшований лист, про агітацію...

«В комуні тепер 45 комуністів та комсомольців. Господарство щороку збільшується. В тайзі пасеться косяк

400 голів. Засіви ячменю збільшилися з 10 га до 24 га, а цього року (1930) до 90 га (ячмінь, овес, пшениця) та ще 3 га картоплі, а про неї колись у Куладі й не знали. Аймак збудував у комуні велику світлу школу, притулок, лазню. Проте комунарки бояться ще віддавати дітей до притулку, а в лазні ще не при звичаїлися митись. Комуна купує сільсько-господарські машини і збирається найближчим часом збудувати теплі хліви для худоби (в комуні 300 корів і 1600 овець). Крім того, комуна твердо поклала собі збудувати для всіх комунарів зимові хати. Комуна облічує всі трудо-дні кожного працездатного комунара. 50% утримання видається грошима, харчі (м'ясо, ячмінь) видається за нормою, а дітворі — ще й по 2 літри молока. Решта молока йде на свою молочарню.

Довкола Кулади вже виросло сім колгоспів (два з них влилося до комуні). Колгоспи є в Акемі, Сатерле, Арикобі, Усть-Караколі, Татубі. Плєн засіву Кулада виконала на всі 100%. Сім активістів-комунарів працює в Онгудаї, Улагані, Улагі та й по інших місцях на відповідальній радянській, партійній, кооперативній роботі. Чотирьох послала комуна вчитися до Улали, а одного на шахти Кузбасу».

Тов. Галацький зідхнув і поклав олівця. Він у голос читав звіт, всі схвалюють. Голова бере в руки списані клаптики, акуратно згортає і ховає до кишені шкурятяної куртки. Куртка в нього ще відтоді, як працював він як голова сільради в Усть-Караколі. Таран сідає свого коня і збирається до Тутаби, щоб зговоритися про спільний збір врожаю. Завтра всі знатимуть, хто і де працює, кому й скільки саме винна комуна.

На тому боці потоку з'являється юнгштурмівка Єкаша Тундинова. Єкаш уже живе в голови. Він не хоче в сестри жити, сердиться вона на нього за рідню. Адун Мандаєву 38 років, але в нього нема ще дітей, може й зовсім не буде. Нехай покищо живе Єкаш.

Єкаш з розгону переплигує потік і йде до школи. Він сідає поруч голови на східці і, трохи косячись на Галацького, каже:

— Зависокі розцінки в кооперативі. В Кеньзі дешевше.

Голова мовчить. Єкаш думає, потім знову починає:

— Машини без покрівлі іржею візьмуться, треба брезента дістати. У нас в Кеньзі...

— У Кеньзі, у Кеньзі... — не змовчав Галацький, — то в Кеньзі, а то в Куладі, — і пішов собі.

В Єкаша є ще один проєкт. Треба в неділю комсомольцям попрацювати і зробити повітку для машин. Вони з Деном прикинули, що за два дні можна збудувати. Крім повітки для машин, ще треба поговорити про піонерзагін, про те, що в Таукенова народився син і треба справити «комунарські христини», прибрати йому добре ім'я. Єкаш говорить, міркує, щохвилини поправляє шабельтас, що зсоується з плеча, бо коли він говорить, плечі в нього аж ходором ходять. Єкаша просто розпирає від зайвини енергії.

Голова тільки слухає.

Вже ніч. Над горою, схожею на когутів гребінь, суне великий мідний місяць. Місячні бліки спалахують в заклопотаних очах Єкаша, на його кімівському значку, місячні бліки тремтять у потоці. Аїли сплять. Холодно. Тихо. І тільки далеко в тайзі реве дикий козел «теко».

Так сидять вони — Адун Мандаєв, голова комуни «Ялни Юрт», та Єкаш Тундинов, комунар, на східцях школи.

НАСТУП В ОНГУДАЇ

„Крайком ВКП(б) і Сибрайком ухвалили виділити Онгудай як національний аймак і зробити його досвідно-показовим районом суцільної колективизації“.

Тов. Петров, низенький, дуже смуглявий, виголений, аж синій, чоловік у новій кремовій сорочці, що аж шелестіла, у начищених до блиску чоботях, стояв біля столу президії й пив воду. Він скінчив доповідь. З доповіді з'їзд довідався, що плян засіву по аймаку виконаний з перебільшенням — засіяно 6.135 гектарів або 109,2% пляну. З'їзд довідався, що після зимних перекручень колективізованих господарств тепер 29%, що значить, справа з колективізацією стоїть задовільно і що, зрештою, створити агро-індустріальний комбінат справа важка але можлива.

Так закінчив свою доповідь голова Колгоспспілки т. Петров.

У кімнаті нарсуду, де відбувався з'їзд, тісно й душно. Над президією висить портрет Леніна і напис на полотнищі двома мовами: «Привіт з'їздові колгоспів і комун». За столом, накритим червоним перкалем, чотири чоловіка. Худенький жовтавий, з обличчям хлопчика, секретар з'їзду, зігнувся над протоколом; він пише, а тов. Петров доглядає, щоб він правильно записував його думки; потім бере протокола й перечитує.

Головує огрядний простоволосий ойрот у синій сорочці навипуск. Він похитує головою в такт промові доповідача, жує довгого вуса й лагідно посміхається. По один бік його брондзоволиця жінка з пухкими щоками, в яскраво червоній кохточці і такій самій косинці; по другий — росіянин, білобровий парубок з підборіддям, що заросло жовтим пухом, у надягнутому набакир кашкеті.

Делегатів чоловіка з п'ятдесят, здебільшого ойроти. Ослонів мало, багато стоять, сидять на підлозі, лежать попід стінами. Чоловіка з десять розташувалися на підлозі біля столу президії.

Надворі третю добу ллє дощ. Він замісив на вулицях Онгудая густу глибоку грязь і сумовито тарабанить по даху онгудайського нарсуду. Біля ганку мокнуть засідлані коні делегатів. Власники вийдуть навідатися до коней, подивляться на сіре небо, поцмокають губами, покурять і вертаються назад.

Голова дивиться на доповідача й оголошує початок обговорення доповіді.

В кімнаті заворушилися. Ойроти в круглих, схожих на циліндри оксамитових, синіх, брунатних, червоних, чорних «пирюк» з хутряною облямівкою і яскравою китицею, підперезані широкими різнокольоровими ремінними пасками, з ножами в дерев'яних піхвах, росіяни—в перкалевих сорочках, у капелюхах із стрічками; нарешті, делегатки-ойротки в довгих шкіряних «чегідек», оздоблених кольоровими вишивками; на «чегідек» сповзають довгі туго заплетені коси з пришитими перлямутровими пувицями, — всі рухаються, кашляють, шепочуться, дивляться на стіл президії, але мовчать. Нарешті, з підлоги біля стіни підводиться невисокий худий ойрот, скидає потерту «пирюк» і чуває голову, вкриту довгим піщаного кольору волоссям, що спадає йому на очі. Він підносить угору праву руку, загинає на ній товстий палець і говорить несподівано тонким пискучим голосом: «насіння видали пізно, спізнилися сіяти... Сіянка спізналася... Землепорядкування не зробили... Пайка хліба маленька, дуже маленька...»

Інструктор колгоспспілки джєнджуристий молодий чоловік у вишиваній сорочці й тонких коричневих чобітках, поблажливо посміхаючись, швидко перекладає його промову російською мовою.

Тим часом кілька чоловіка пробираються до виходу в коридор. В коридорі вони нашвидку радяться про «наступ» на тов. Петрова. Причин для цього в делегатів багато: плян засіву малий, плян заготівлі кормів ще менший, з такими

кормами не можна збільшити череду, 29% — це малий відсоток для показового аймаку і ще багато дечого.

«Змовникам» важко: росіяни мало розуміють ойротську мову і не всі ойроти говорять по-російському, але там, де не вистачає слів, допомагають жести, — наступ почався.

Перший наступає сіроокий худий чоловік у мишастій кепці і заляпаних грязюкою чоботях. Під час доповіді він увесь час сидів у задньому кутку, кутаючись у брезентовий плащ і нахилившись безперервно писав у зеленій записній книжці. Взявши слово, він скидає з плечей плащ і починає читати промову з книжки. Прізвище його Волошин. Він делегат колгоспу «Авангард». Спочатку він читає тихо, часто спотикаючись, але скоро захоплюється, починає жестикулювати і кінець-кінцем, залишивши зелену книжечку, починає говорити так:

— Товариш Петров так хороше намалював нам тут, що хоч сідай та пісні співай, а нам працювати треба, бо колгоспівка працює покищо мляво. Ось вам приклади.

Волошин швидко перегортає книжечку й тиче пальцем у доповідача:

— Історію про чотири тисячі баранів знаєте: онгудайський ветеринар Желіховський загнав баранів у карантин через те, що сім баранів захворіло на віспу. Гаразд. Зігнали їх гуртом на берег при 40° морозі — це зимою діялося. Зігнати зігнали, а потім і забули. А коли почали барани сотнями дохнути, виявилось... що стадо ніхто не оглядав. Збитку вийшло п'ятнадцять тисяч. П'ятнадцять тисяч — це що? Іграшки?

Волошин зупинився, щоб передихнути.

— А ось другий приклад з нашим колгоспом: здали колгоспівці 2.500 пудів зерна. Зерно найкраще. Обіцяли нам зерна на харчі, вчетверте приїжджаю, а досі не дають. Тепер не знаю, як і назад вертатися, — виженуть. Їсти нема чого.

Волошин знову зупиняється й оглядає притихлих делегатів. Він бачить, що на нього дивляться співчутливі, недовірливі й глузливі очі. Глузливо посміхається джэнджуристий інструктор.

Волошин швидко зиркає на нього, дістає старе число «Ойротського Краю» і махає ним убік інструктора.

— Наш аймак радянська влада хоче зробити показовим. До нас посилають кращих робітників, до нас приїхали товариші з Ленінграду. Ось навіть один тут сидить з нами, а як ми відповідаємо на це? Що ми зробили?

— Що ми зробили? — щосили гукає Волошин і червоніє.

У кімнаті тихо. Це тиша напруженої уваги.

— Ми тут зібралися артiлі, колгоспи, комуни — з усього аймаку. Що запропонував нам т. Петров? У нас 29%, а ти вважаєш це за добрий відсоток? Ми засіяли 5,000 гектарів, так це багато? А я кажу — мало.

Волошин б'є кулаком по столі, і кулак стає білий.

— Я кажу: якщо ми показовий аймак, треба іншим аймакам приклад давати, треба не 29, а 40% мати до осінньої сівби. У нас робота розгортається, — трах! погнали голову на іншу роботу. Другий почав працювати, — трах! — і того погнали. Тепер я працюю. Дайте час, не ганяйте з місця на місце і в нас буде не 40, а 60 дворів. Дайте своєчасно сівалки, а не тоді, як уже косовиця починається, дайте насіння, а ми дамо роботу і таку, що Онгудай буде справжній показовий аймак.

— Ярає. Правильно.

Блідий, спітнілий, руки йому трясуться від хвилювання, Волошин сідає й швидко крутить цигарку. Вона в нього не склеюється, тоді він кидає її назад до кисета, іде до столу й подає секретареві свою записну книжку.

— Спиши до протоколу, тут усе записано, — говорить він і повертається в свій кут.

Над головами делегатів пливе зеленкувата хмара диму. Тепер усі палять, не виходячи, і десятки довгих дерев'яних і мідних кованих люлюк куряться в зубах делегатів і делегаток.

Після Волошина говорив невисокий кремезний ойрот у червоноармійській шинелі. У червоноармійця крутий лоб, трохи вдавлений ніс і копиця густого чорного волосся. Говорячи, він береться руками в боки, дуже трусить головою, і волосся йому чорною хвилею підскакує вгору.

Червоноармієць починає похмуро, дивлячись собі під ноги. Він хоче розповісти, як провадять чистку в колгоспі.

— Чистка? Дуже добре. Ось послухай. У нас у Каракалі відбувається чистка. Уповноважений з аймаку Тадиш питає комунара:

— Ти комунар?

— Комунар.

— Косу зрізав? Яїк¹ спалив?

Алтаєць, — що йому робити? Мовчить. Тоді Тадиш кричить:

— Скидай шапку, ставай навколішки! — Алтаєць скидає шапку й стає навколішки. А коли комунар Менат сказав, що буде молитися, його виключили; не хочеш обстригати косу — виключимо й виселимо на Белуху.

По кімнаті лунають обурені голоси. Делегати обурено стукають люльками, чобітьми й голосно вимагають слова.

— Я ще трохи не скінчив, — похмуро продовжує червоноармієць і з-під лоба дивиться на президію.

— Я хочу про хліб сказати, про хліб, — з притиском проказує він і показує рукою у відчинене вікно: увесь довгий двір завалений мішками з зерном, вкритими брезентом. Брезент промок, сторожі метушаться, перевертають його і вкривають зверху дошками. Червоноармієць мовчить, а потім рішуче закінчує:

— Хліба нема, а хліб мокне. Погана робота... Я... я за слово тов. Волошина.

Він сідає.

Боротьба розгортається. Говорити записалися майже всі делегати. Боряться дві лінії: одна за обережність, за задоволення досягненням, за те, щоб не ризикувати. Друга лінія сміливого розгортання колгоспів, шукання нових шляхів, нових джерел. Лінія стабілізації і лінія наступу боролися на з'їзді два дні. За першу були старі, багаті колективи, що склалися до «великої колективізації», апарат колгоспспілки і всі ті, кого налякали зимні невдачі. За другу — молоді колгоспи, артілі, організовані цього року, за другу

¹ Коса і яїк — атрибути бурканізму.

лінію були «двадцятип'ятитисячники» — лєнінградці, були найрішучіші комуністи й комсомольці і, нарешті, за неї були постанови Сибкрайкому й крайвиконкому.

Оголошується перерву. Втолені делегати виходять на вулицю, дістають по дві пачки махорки і під заздрісними поглядами онгудайців (в Онгудаї нема тютюну) ідуть до кооперативної їдальні. За обідом і по обіді, чекаючи поки почнеться засідання, продовжують палкі суперечки.

В коридорі нарсуду напівтемно. Підлога закаляна брудом і засипана лушпинням кедрових горішків. Делегати сидять по-під стінами, лузають горішки, палять і слухають тих, що сперечаються. Мокрий колгоспний хліб — нестерпна картина для колгоспників.

В центрі суперечок, як і перше, Волошин. Він сидить на порожнім барилі й розповідає, що в них в Єломані можна організувати ще один колгосп. Делегат молочарської артілі з Ларіонівки, що сидить навпроти нього, рудобородий кержак у капелюсі із стрічкою і в довгому кобеняку, недовіриливо сопе носом:

— Женеш ти, а куди — і сам не знаєш. Далєбі, не знаєш. Силоміць хочеш? Нагнали зимою — і досі зади болять.

Кержак держить повну жменю горіхів, акуратно вибирає зернятка, а лушпиння купкою складає біля себе.

Жовтолиця зморщена ойротка з Оруктоя трусить головою, дзвенить сережками, перлямутровими пувицями на косах і жаліється:

— У нас в Оруктої худоби багато, а кормів мало. Доводиться або продавати, або їсти. Багато їмо, дуже багато, — говорить вона і розправляє навколо себе поли «чегідек», як товсті шкіряні брижі.

— От бачиш, — сердиться Волошин, — а ти кажеш — женемо. Само господарство жєне нас. Якщо ми за ним не встигнемо, воно розвалиться.

— За господарством устигати треба, — погоджується чийсь хрипкий бас. Бас належить лисому ойротові з червоним товстим носом і водянистими кавового кольору очима. Він тре неголене підборіддя, гучно сякається і починає відповідати Волошину. Він і на зборах виступав проти нього.

Це делегат Бірюлі, найстарішої комуни в онгудайському аймаці. Бірюлинець тримає в руці зелену лозинку:

— Дивись, — каже він, — раз — і вже.

Він згинає й ламає лозинку. — Отак ти хочеш, а треба по-малу робити. — П'ять років я працюю. П'я-а-ть років! — повільно вимовляє він і нахилиє голову вбік, немов прислухається, — а ти хочеш за рік.

До них підходить тов. Яловков, — високий, кощавий, біло-волосий чоловік у синьому костюмі і яломку. Це «двадцятип'ятитисячник» із ленінградського заводу «Комінтерн». Тепер він голова російської комуни в Онгудай. Ленінградець посміхаючись торкає бірюлинця за плече й питає:

— А ти знаєш, що нам у Жовтні говорили? Не знаєш?

— Звідки ж я знаю? Я там не був, — відповідає бірюлинець і набиває свою довгу люльку.

— А нам меншовики так самісінько говорили, як оце ти зараз. Почекайте, мовляв, а то карк зламаєте.

— Який меншовик, — я не знаю, — незадоволено крутить головою бірюлинець, — господарство поламати дуже легко.

В цю хвилину в коридор швидко входить червоноармієць. Він похмуро оглядає делегатів, що сперечаються, і показує на вікно.

— Знайшов таки... Під повітку треба, а машини брезентом накрити.

Волошин здогадується, що червоноармієць говорить про зерно. Він швидко виходить разом з ним і Яловковим у двір колгоспспілки й оглядає довгу повітку, забиту сільсько-господарськими машинами. Утрюх вони радяться: можна починати без тов. Петрова чи ні. Дженджуристий інструктор категорично забороняє переносити мішки. Яловков доводить йому, що дощ може попсувати зерно, що машини однаково розберуть делегати, — машини ж для них і призначені.

Але інструктор мнеться.

Річ у тім, що вони з Петровим хотіли сказати про машини «сюрпризом» наприкінці з'їзду. Тепер «сюрприз» пропав. Ледве щастить переконати його відмовитись від «сюрпризу». Це п'ять хвилин і делегати переносять лантухи з зерном через дорогу під повітку колгоспспілки. Рудобородий кер-

жак боїться закаляти новий кобеняк. Він і чорноволосий бірюлиниць відходять набік і про щось солідно розмовляють. кобеняк. Він і чорноволосий бірюлинець відходять набік і про щось солідно розмовляють.

Плуги, кінні граблі, жниварки, віялки, молотарки витягають на середину великого, як майдан, двору. Під дощем вони блищать блакитною, червоною, зеленою фарбами і здаються колгоспникам ще привабливішими. Раптом підходить стурбований інструктор і починає рахувати лантухи.

— Не заберемо, не бійся! — кричить Волошин. Він легко й швидко несе лантух із зерном і кладе під повіткою. Делегатка з Орунтоя теж намагається взяти участь у роботі. Але лантух падає з її хирої спини в грязь. Вона стоїть і гірко посміхається.

— Стара стала, погана робота...

— Нічого, бабусю, — потішає її Яловков, дає їй цигарку й бере її лантух. Делегатка розглядає цигарку, розриває її й сипле тютюн у люльку.

Дощ, наче навмисне, починає йти ще дужче. Ноги ковзаються по грязі, обличчя, одяг і руки в брудних плямах. Червоноармієць несподівано починає співати. Він співає по-ойротському «Молоду Гвардію» і секретар з їзду підспівує йому. Скоро до них приєднується дужий голос Петрова.

Голова колгоспспілки допіру підійшов. Він іде співаючи й хоче цим показати делегатам, що ось, мовляв, його цілий день лаяли, а він зовсім не образився і працюватиме далі. Але дощ січе так, що делегатам не до нього.

Холодні струмки течуть по їх обличчях, плечі й спини потопилися від лантухів; делегати спотикаються, сопуть, лаються, але не припиняють роботи. Двір нарсуду порожніє, зате на сухій землі під повіткою лежать довгі ряди лантухів. Петров доглядає за тим, щоб акуратно укутали брезентом плуги й віялки. Він навіть задоволений: довша перерва йому на користь: делегати охолонуть, тоді можна буде легше закінчити з їзд.

Але голова колгоспспілки помилився. Боротьба на з'їзді триває далі. Вона закінчується тільки пізно ввечері. Перемогла лінія наступу.

Комісія, що до складу її обрано більшість «змовників» (Волошина, Яловкова, Марію Суразикову, делегатку Куладинської комуні, і секретаря аймачного комітету партії тов. Тизопову) набагато збільшила плян осінньої сівби, ухвалила до кінця року збільшити число колективізованих господарств до 40%, зобов'язали колгоспспілку усі сили мобілізувати на заготівлю кормів, щоб уже цієї зими збільшити череду в основних колективах на 20—30%, просити Новосибірське швидше збудувати беконний завод. З'їзд доповнив ці постанови проханням прислати робітників на допомогу.

Боротьба за плян відібрала більшу частину часу. Швидко проходить загальнополітична доповідь тов. Тизопової.

Тизопова — перша секретарка айкому — ойротка. Вона говорить не голосно, але в кімнаті тихо і її голос чути виразно.

Доповідачку питають:

— Чи помирилася з нами Англія?

— Чи буде радянська влада в Китаї?

Чорноволосий бірюлинець читає, як розвивається торгівля: Алтаєві зручно торгувати з Китаєм і Монголією. З лав хтось кричить, чи скоро буде махорка. Делегати ворухаться, посміхаються, але нетерпляче чекають: брак тютюну — болюче місце.

Підводиться ларіонівський кержак, скидає капелюха й відкашлявшись питає:

— Чи заборонять гнати ораку? І гріх, і молока силу переводять, — пояснює він.

Серед жінок делегаток рух: вони про щось шепечуться, підштовхують делегатку з Орунтоя. Нарешті вона наважується і, морщачись з ніяковости, питає:

— Чи буде пенсія жінкам і яка?

В кімнаті сміх, у кімнаті регіт. Ойроти сміються й штовхають один одного ліктями, росіяни, посміхаючись, глядять вуси й бороди.

Але секретарці айкому не подобається цей сміх. Вона хмурить косі брови, стукає олівцем по столі й пояснює, що жінки в радянській державі дістають таку саму пенсію, як

і чоловіки, що інвалідки колгоспниці будуть забезпечені так само, як і старі робітниці.

Після виборів делегати починають роз'їжджатися:

Тільки тепер перестав дощ. Лютневе сонце швидко сушить грязь.

У дворі колгоспівки як на ярмарку: делегати одержують давножданий «сюрприз». Делегати поспішають; час такий, що дорога кожна година. У дворі мигтить чорна шкірянка Петрова (парадну сорочку він уже скинув); він сам видає машини, зерно, сам диктує рахівникові розписки і тут же перевіряє й переписує їх, поклавши на спині того, кому він дає.

Ті, кому нема на що чекати, сідлають коні і, прокричавши голосно «яхчі», виїжджають на дорогу.

Волошину і чорноволоному червоноармійцеві по дорозі. Але перш, ніж рушити в дорогу, вони довго про щось говорять, записують на папірці якісь числа, потім підходять до делегатів і повідомляють, що їх колгоспи змагатимуться за збільшення череди й за заготівлю кормів.

— Покищо досить і цього, а там побачимо, — говорить Волошин.

— Яраре, — посміхається червоноармієць.

— Яраре, — ухвально кивають головами делегати, але зараз же відвертаються, — їх думки біля машин. Очі жадібно оббігають усі ці жнивarki, граблі, молотарки, руки обмацують яскраво пофарбовані колеса, сидці, підойми. Вони зідхають і цмокають язиками: усього не дістати.

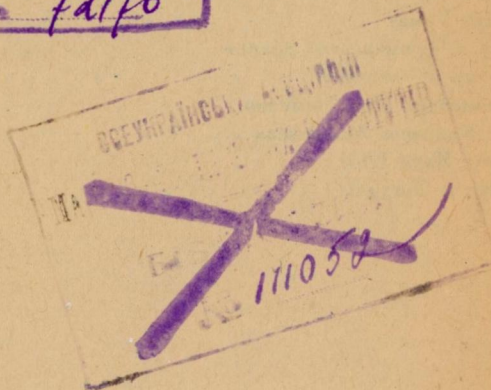
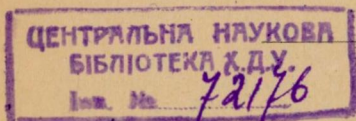
Волошин і червоноармієць швидко йдуть вулицею. Вечоріє. Над високою білою дерев'яною дзвіницею онгудайської церкви, перетвореною тепер на клуб, проступає блідий місяць. Далі й далі біжать делегатські коні дорогами та стежками аймаку, ляскаючи некованими копитами й потрушуючи гривами. За пазухами у делегатів пляни, завдання щодо сівби, заготівлі, будівництва. Разом з ними наступ, початий на з'їзді, докотився тепер до кожного колгоспу, артілі, комуни, до далеких сіл біля монгольського кордону.

Кожний новий гектар засіву, кожна тонна кормів, кожна

нова хата в колгоспі, дитзахисток, утеплений двір, що про нього думає тов. Волошин, кожний десяток стовпів, що їх вирішено на з'їзді заготувати для майбутньої електро і радіо-мережі — все це кроки наступу.

Онгодай наступає.

Він б'ється за нові швидкі темпи, він б'ється за директиву партії й уряду — стати показовим аймаком суцільної колективізації.

З М І С Т

	Стор.
Від автора	3
Переправа	5
Алтин-Коль	22
Могила Урмат	45
Павла з Чушманської долини	65
Жовтень в Улагані	90
Комсомолец Ден Неметов	98
Кінь Кидраша Міндешева	123
Комуна Ялни Юрт	140
Наступ в Онгудаї	161

V.N. Karazin Kharkiv National University

00839273

8